

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Shreemad Bhagvatam

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Saptama Skandha (7)

अथ

सप्तम स्कंधः

भा० स० श्रीशालेयनमः स्वभक्तपक्षपातेतद्विपक्षविदारणं नृसिंहमङ्गलं वंदे परमानंदविग्रहं ऊतीः पंचादशाध्याये सप्तमे
वर्णते धुना ऊतीश्च वासना प्रोक्ता तत्र कर्मानुसारिणी अशुभा च शुभा चेति द्विधा साहेतुभेदतः अशुभा महती कोपाच्छुभा
महदनुग्रहात् हरेर्द्वारययोर्यद्वैकुण्ठेव सतोपि चतुःसक्तषाविष्णुद्वेषादशुभवासना यथा हि दैत्यगर्भे पि प्रह्लादस्य सतः
स्थिरानारदानुग्रहादसं विस्मयसङ्गं वासना स्वभक्तं च सदा विष्णुर्द्वेषं तस्मिन् पिरक्षति ततो ये यमवैष्णवा वकरो दात्मसात्पु
नः अतो मनीषिणायतनः कार्यमहदनुग्रहे इत्येतदर्थमूतीनामत्र तद्वर्णमुच्यते तत्रोद्देशमिदं त्यक्तं तु त्रयमतिभेद

ग वा समः प्रियः सुहृद्भक्तभूतानां भगवान्स्वयं इंद्रस्यार्थे कथं दैत्या नवधी द्विषमो यथा १ न ह्यस्यार्थः
सुरगणैः साक्षान्निश्रेयसात्मनः नैवा सुरेभ्यो विद्वेषो नो द्वेगश्चागुणस्य हि २

तः महत्कोपानुकंपेभ्यः वासनाभेद उच्यते तदा सना च युज्यते कर्मभिः शुद्धचेतसः परैस्तुल्यं भिन्नस्मात्क्रियते ध
र्मनिर्णयः तत्र तु प्रथमे ध्याये हिरण्यकशिपोः सुते विष्णुभक्तेर्विरोधस्तु विप्रशापतर्क्यते तदुक्तं सर्वस्वं ध्याते हत
पुत्रादिति शक्रप्राप्तिगाहेण विष्णुना मनुना शोकदोषेन ज्वलन्ती पर्यचिंतयादिति तच्छ्रुत्वा विस्मिता परीक्षितपृष्ठ
तिसम इति त्रिभिः न हिसमुद्यत्सुहृदश्च वैषम्यं नामासि न च प्रियस्य प्रीतिकर्तृषु वैषम्यं युक्तमित्यर्थः १ किंच यस्य ये
प्रयोजनं सिद्धति स तत्पक्षपाती भवति येभ्यो विभेति तान् द्वे द्विदोषेण हन्ति ननु तदज्ञासीत्याह नहीति निःश्रेयसं परमानं
द एवात्मा स्वरूपस्य अशुरेभ्यो द्वे गोभयं नास्ति अतो विद्वेषोपि नास्त्येव तत्र हेतुः अगुणस्येति २

भा० स०

८

व२

ति
निहारदाहार्थं नयनं अस्तं अस्ताचलं प्रप्राप्तं ३४ परिदेवितं रोदनं स्वपूर्यामेवाश्रुत्य श्रुत्वा तत्र स्वयमेवोपागतो यमस्ताना
ह अहो रत्यादिना ३५ वयसा अस्मत्तो धिकानामपि लोकस्य विधिजन्ममरणविप्रकारं विपश्यतामयि विमोहमेवाह य
त्रयस्मादव्यक्तादागतः तत्रैव गतमपार्थं शोचंति तदुक्तं गीतासु अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्ते
एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिं अनिष्टतीनां निहोरमर्को संसंन्य वर्तत ३५ तत्र ह प्रेतबंधुनामाश्रु
त्य परिदेवितं आहतान् बालको भूत्वा यमः स्वयमुपागतः ३५ यम उवाच ॥ अहो अमीषां वयसा धिकानां वि
पश्यतां लोकविधिं विमोहः यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं स्वधर्मा अपिशोचंत्यपार्थं ३६ अहो वयं ध
न्यतमाय दत्रत्यक्ताः पितृभ्यां न विचिंतयामः अभक्षमाणा अवलाटकादिभिः सरक्षितारक्षितियो हि ग
र्भे ३७ यदृष्टये शः सजती दमव्ययो य एव रक्षत्यै लुपते च यः तस्या वलाट्क्रीडनमादुरीशितुश्च राच
रं निग्रहसंग्रहे प्रभुः ३८
धनान्येव तत्र का परिदेवनेति किंच स्वयमपि स्वधर्मा मृतेन सहमानो मृत्युलेहं लो धर्मे येषां तथा भूता ३
३६ अवलाटुर्वला अपि वलादिभिरभक्षमाणा वयं तत्र हेतुः यो तर्गभैरक्षति स एव द्विविधं रक्षितारक्ष
ति ३७ ननु तस्य रक्षणे किं प्रयोजनं न किंचित् अपि किंतु क्रीडेव केवलं लभित्याह यदृष्टये शः सजती रक्ष
ति च भो अवलाः तस्यै शितुश्च राचरं क्रीडासाधनमादुः अत एव निग्रहे पालने च प्रभुः ३८ ॥ ५५ ॥

उपासततसमीपेऽवस्थितः २७ विशीर्णरत्नमयंकवचं यस्य विभ्रष्टानिभ्रष्टाभरणानि स्रजश्च यस्य शरीरेण
निभिन्नहृदयं यस्य अस्रजार्त्तनं आविलं लिप्तं २८ प्रकीर्णः केशा यस्य ध्वस्तेऽक्षणीयस्य रभसा संरंभेण दृष्टो दंत
षट्श्रोष्ठो येन रजसा कुंवं आवृतं मुखं भोजं यस्य छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य २९ तस्य पादयोरुपसमीपेऽसमंता
उशीनरेऽस्रभद्राजासुयसरतिविश्रुतः सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्य समुपासत २७ विशीर्णरत्नकवचं वि
भ्रष्टाभरणस्रजं शरनिभिन्नहृदयं शयानमस्रगाविलं २८ प्रकीर्णकेशं ध्वस्ता संरभसा दृष्टदृष्टं ॥
रजः कुंठमुखं भोजं छिन्नायुधं भुजं मध्ये २९ उशीनरेऽद्विधिना तथा कृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुः
खिताः हतास्मना येतिकरैः करो भृशं घ्नंत्यो मुकुस्तत्पदयोरुपापतन ३० रुदंत उच्चैर्देयितां क्रिपं क
जं सिंचंत्य अस्त्रैः कुचकुंभमारुह्योः विश्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां स्रजं त्यक्त्वा कंदनयाविलेपिरे ३१
अहो विधात्रा करुणे ननः प्रभो भवान्प्रणीतो दृगगोचरं दृशं उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतो धुना ये
न शुचां विवर्धनः ३२ त्वया कृतज्ञे न वयं महीपते कथं विनास्याम सुहृते मे न ते तत्रानुयानं तव वीरपादयोः शु
दपतन ३० ३१ विलापमेवाह अहो इति द्वाभ्यां अकरुणत्वमेवाहः दृशमगोचरं दृशं येन भवान्प्रणीतो गमितः
तेन विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्धनः करो सीत्यन्वयः ३२ त्वया सुहृते मे न विनावयं कथं स्याम भवेम जीवेम अतः हे वीर
यत्र त्वया स्पृशितं तत्र ते अतुल्यमनंतवपादयोः शुश्रूषां कुर्वतीनां अस्माकं दिशं देहि ३३ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा ० सं

४

व १

तद्वयंकामादिनिमित्तं पापं हत्वा २९ ३० तद्विवेकः किमिति नरकैपातितः तीव्रध्यानाभावात् पापमफलं
तमित्याह कतमो पीतिपुरुषं श्रीहरिं प्रीतिपुरुषस्य कामासंभवात् भयादिभिश्चिंतयतां पंचानां मध्ये नैक
तमो पीत्युक्तं ३१ तदेवमिति हासप्रस्तावकथा मुक्ता श्रीकृष्णेशिमुपालस्य वैराग्यवंधे को हेतुरित्यपेक्षां
कामाद्देवा इत्यात्स्नेहाद्यथा भक्त्येव सुरे मनः आवेश्य तदयं हित्वा वहवस्तद्गतिगताः २९ गोप्यः
कामाद्देवात्कंसो देवाच्चैद्यादयो नृपाः संवधादुत्सयः स्नेहात्तूयं भक्त्या वयं विभो ३० कतमो
पितृवैराग्यः स्यात्पंचानां पुरुषं प्रति तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ३१ मातृष्वसे यो व
श्वेद्यो दत्तवक्त्रश्च पांडवः पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदच्युतौ ३२ यु ष्टि उ च कीदृशः
कस्य वा शापो हरिदासाभिर्मर्शनः अश्रद्धेय इवाभाति हरैरेकांतिनां भवः ३३ देहेन्द्रियासु
हृदयानां वैकुण्ठपुरवासिनां देहसंवधसंघमेतदाख्यातुमर्हसि ३४
मेवेति हासं वक्तुमाह मातृष्वसे य इति पदात्प्रच्यु ३२ हरिदासौ अभिमर्श ति अभिभवतीति तथा
अश्रद्धेयः अनादरणीय इव असंभवात् भवो जन्म ३३ असंभवमेवाह जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रिया
सुभिर्हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसंवधेन संवधमेतदाख्यानमाख्यातुमर्हसि ३४

यस्मिन्निवद्धेयमभिमानः तस्य देहस्य वद्धाद्धश्च यथा तथा यस्य अभिमानो नास्ति अस्य परमेश्वरस्य
हिंसा केन हेतुना कल्पते न केनापि अभिमानाभावे हेतुः कैवल्यात् अद्वितीयेनाभिमतव्याभावात् वैद्यसाभा
वे हेतुः अखिलात्मनः सर्वात्मन इति तर्हि किमिति हंतितत्राह परस्येति दमकर्तुः हितार्थं दंडं करोतीत्यर्थः २४ यस्मा
द्भगवतो निंदादिकृतं वैद्यम्यं नास्ति तस्माद्येन केनाप्युपायेन ध्यायतस्तेनैव निंदादिकृतपापस्यापि नाशात्सायुज्यं यु

यन्निवद्धेयमभिमानो यं पठधातुप्राणिनां वधः तथान यस्य कैवल्यादभिमानो अखिलात्मनः परस्य दमक
र्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्पते २४ तस्माद्देवानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा स्नेहात्कामेन वा युज्यात्कथंचिन्ने
हते पृथक् २५ यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तनयतामियात् न तथा भक्तियोगेन इति मेति श्रुता मतिः
२६ कीदृशेषां कृतास्तुः कुद्यायां तमनुस्मरन् संरंभमययोगेन विंदते तत्स्वरूपतां २७ एवं कृत्वा भग
वति मायामनुजईश्वरे वैरेण पूतपाप्मानस्तमीयुरनुचिंतया २८

कमित्याशयेनाह तस्मादिति सप्रभिः नास्ति वैरं केनापि यस्मिन्नेन भक्तियोगेनेत्यर्थः युज्यान्मन इति शेषः
तस्मादेतैरुपायैः पृथक्नेहेत २५ तेष्वपि वैरानुबन्धः श्रेष्ठ इत्याह यथेति न तथा भक्तियोगेनापि इति २६ अ
त्र दृष्टान्तः कीदृशेषां कृतास्तुः संरंभमो द्वेषः भयं च तदेव योगस्तेन २७ वैरेण या अनुचिंतता तथैव
पूतः पाप्मायेषां ते तं प्राप्नुः २८

भा० स० सर्वभूतानां भूतानां मात्मा भूतं कुतः समः ब्रह्मैव पश्यतीति तथा तं अतः प्रशंसन् द्वेषादिरहितं अतएव म
५ गवते जसा स्पृष्टं वा प्र उद्यमैः शस्त्रप्रहरादिभिः ४२ विस्रवसः सुतैः ४३ न्यहनन् दत्तवानित्यर्थः तर्हितदेव

सर्वभूतानां भूतं तं प्रशंसन् समदर्शनं वभावते जसा स्पृष्टं नाशकौ द्वंद्वमुद्यमैः ४२ ततस्तौरा
क्षसौ जातो केशिन्यां विस्रवः सुतो रावणः कुंभकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ४३ तत्रापि राघवो भूत्वा
न्यहनन् स्थापमुक्तये रामवीर्यं श्रोष्य सितं ताकंडे यमुखात्प्रभो ४४ तावेव क्षत्रियो जातो मातृ
ष्वस्त्रात्मजौ तव अधुना शापनिर्मुक्तौ कस्मिन् कदा तां हसौ ४५ वेरानुबंधतीव्रेण ध्यानेन
च्युतसात्मतां नीतो पुनर्हरः पार्श्वजमतुर्विस्तुपा षडौ ४६ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वेषो दयिते
पुत्रे कथमासीन् महा मुने ब्रूहि मे भगवन् नयेन प्रह्लादस्या च्युतात्मता ४७ इति श्री मद्भगवत्ते महा
पुराणे सप्तमस्कंधे नो २ द्युधिष्ठिरसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कथनीयमिति उत्सुकं प्रत्याह रामवीर्यमिति ४४ कस्मिन् कदा तां हसौ तयोः पापमेव
हन्तं न तु तावित्यर्थः ४५ ४६ येन कारणेन प्रह्लादस्या च्युतात्मता श्रीच्युतैकचित्तत्वं तदपि रह्यति
४७ इति सप्तमः प्रश्नः ॥ १ ॥

३५ कथं भूतापंचवाष्टवाहायनानि मेधांते अभिवात्ताः तद्वदभायेधांते पूर्वेषामरीच्यादीनामपि दिग्वाससः
दिगंबरः अतः शिष्टमत्वा ३६ वासमपि माहंथः कुतः पुनस्तस्मैवासिति चकारार्थः देवातिशो अतो हेतोः आ
प्नुयातां ३७ वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानं प्राप्नुये कल्पतां तावता अयं प्रापः समाप्यतामिति पु

स्मो

तैः ४

नारद उवाच ॥ एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं पट्टयथा सनंदनादयोजगमुश्चरंतो भूवनत्रयं ३५ पंच
षडायनाभाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः दिग्वाससः शिष्टमत्वा द्वास्थोत्तान् प्रतिषेधात् ३६ अथाप
न कुपिता एवं युवां वासनं चार्हथः रजस्तमोभ्यां रहितं पादमूले मधुद्विषः पापिष्ठा मासुरीयोनिं
वालिशोयातमाश्रतः ३७ एवं शत्रौ स्वभवनात्पतंतौ कपालुभिः प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वा त्रिभिर्लोकाय
कल्पतां ३८ प्रजाते तौ दिते पुत्रौ दैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षो नुजस्ततः ३९
हतौ हिरण्यकशिपुर्हरिणसिंहरूपिणा हिरण्याक्षो धरोद्वारे विजता शोकरं वयुः ४० हिरण्यकशि
पुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियं जिघांसुः करे चानायातनामृत्युहेतवे ४१

पुनः प्रोक्ता वित्यर्थः ३९ धरोद्वारे निमित्ते तत्प्रतिघाती हतः ४० हिरण्यकशिपोर्वधे कार
णं सूचयति हिरण्यकशिपुः पुत्रमिति ४१ एमरा मरा मरा मरा मरा ॥ ५३ ॥ एमरा मरा

द्वितीये विष्णु रोषेण लोकं विघ्नाय दानवैः तद्धत भ्रातृपुत्रादीति तिहासैः सांख्यतः भगवद्वेषवत द्वेषेपिकारणं
 मित्याशयेनाह भ्रातृगीत्यादिना एवं देवपक्षपातेन १ कोपेन उत अतिशयेन ज्वलद्वाकोपाति धर्मेनैव भ्रममवरं नि
 रीक्ष्यमाणः २ करालदंष्ट्राभियुक्तया उग्रया दंष्ट्रा दुःप्रेक्ष्य भृकुटीयुक्तं मुखं यस्य सः ३ ४ ५ समेनापि उपधाव

नारद उवाच ॥ भ्रातृव्येवं विनिर्दिष्टे हरिणा क्रोडमूर्तिना द्विष्य कश्चिपूराजनपर्यंतं पददुष्पाशुचा १ अ
 हं चेदं रुषापूर्णः संदष्ट दशनष्टदः कोपो ज्वलद्वाको चक्षुर्भ्यां निरीक्षन्धूममवरं २ करालदंष्ट्राग्रदंष्ट्रा
 दुष्प्रेक्ष्य भृकुटीमुखः शूलमुद्यम्य सदसि दानवानि दमव्रवीत् ३ भो भो दानवदेत्येया द्विमूर्धन
 अक्षशंवर शतवाहो हयग्रीव नमुचेण कडुत्वत् ४ विप्रचित्ते मम वचः पुलोम न शकुनादयः शु
 र्युतानंतरं सर्वे क्रियतामाशुमाचिरं ५ सपत्नैर्घातितः हृद्रेर्भाता मे दयितुं नुहन्तः पार्थिवग्राहेण हरि
 ण्यमेनाप्युपधावनेः ६ तस्य तत्तत्संभावस्य दृष्टेः सायावनो कशः भजंते भजमानस्य बालस्येव स्थि
 रात्मनः ७ मच्छूलमिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरैर्यवै रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ॥ ८ ॥
 नैर्भजनैः निमित्तभूतैः प्रार्थिता हे एष सता ६ एवं त्यक्तः संभावः समत्वं येन तस्य दृष्टेः शुद्धतेजो मयस्यापि माय
 यावनो कसः वाराहरूपस्य सतः अस्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्य कुतः यो यो भजति ते भजमानस्य अनुसरतः ७

नैर्भजनैः निमित्तभूतैः प्रार्थिता हे एष सता ६ एवं त्यक्तः संभावः समत्वं येन तस्य दृष्टेः शुद्धतेजो मयस्यापि माय
 यावनो कसः वाराहरूपस्य सतः अस्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्य कुतः यो यो भजति ते भजमानस्य अनुसरतः ७

भा० स०
६

नचदेवैस्तद्वधःकारितः अतस्ते किं न हन्यते तत्राह तस्मिन्कृते कपटे अद्विते प्रतिपक्षे कटमीहितं यस्य
तिवा नष्टे अदृष्टे सति देवाः शुष्यन्ति सयमेव नाशं यास्यन्ति कुतः विष्णुर्विश्राणो येषां ४ तपो यज्ञादियुक्तान्
सूदयध्वं दद्यात्ततः १० ननु तैः किमपराधं तत्राह विष्णुरिति द्विजानां क्रिया अनुष्ठानं मूलं यस्य सः यतोऽसौ
यज्ञो धर्ममयश्च परायणं परम आश्रयः अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्मूलत्वात् मामनादृत्य तदाश्रयणाच्च ते

तस्मिन्कृते द्विते नष्टे कृतं मूलं न स्यात्तौ वृक्षाद्वै शुष्यन्ति विष्णुप्राणादिबौकसः ४ तावद्या
तनुवं ययं विप्रक्षत्रसमेधितां सूदयध्वं तपो यज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः १० विष्णुर्द्विजक्रियाम्
लोयज्ञो धर्ममयः पुमान् देवर्षिपितृभूता नाधर्मस्य च परायणं ११ यत्र यत्र द्विजा गावो वेदावणाश्च
मक्रियाः तं तं जनपदं यात संदीपयत वृश्चत १२ इति ते भर्तृनिर्देशमादाय प्रिरसादृताः तथा प्रजा
नां कदनं विदधुः कदनप्रियाः १३ पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्राग्रामांशमाकरोन् खेटखर्वटघोषाश्च दद
कुः पत्तनानि च १४

सध्या इति भावः ११ तस्मात्परमं मंत्रं मृत्पुतेति भावः न्याह यत्र यत्रेति संदीपयत दहत वृश्चत छेदं कुरुत १२ पु
रं हरादिमत् ग्रामं तद्रहितं व्रजो गवां वासः उद्यानं कृत्रिमं वनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आश्रमोऽकृत्रिमं वनं आश्रमं स्त्री
णं स्थानं आकरोन् तादीनां खेटः कृषीवत्तानां वासः खर्वटो गिरिद्वोरणाश्रमो ग्रामः घोषः आभीरणं वासः पत्तनं

हि ९

गजधानी १३ १४

एवं लोकदृष्ट्या शोकं निवार्य तत्त्वदृष्ट्या वारयति नित्य इति नित्यः मृत्यु मृत्युः अवयवः अपक्षय मृत्युः शुद्धः निर्मलः
सर्वगतः सर्ववित्तः सर्वसम्पन्नः सर्वत्र हेतुः परदेहादिव्यतिरिक्तः अतो मृत इति कश्चिदिति मलिन इति विद्युत् इति अक्षय इ
ति शोको न कार्य इत्यर्थः कथं तद्विनाशसंसारः तत्रोद्भव इति आत्मनो मायया साविद्यालिंगधत्ते गुणान् उच्चावचान् देहा
न् सुखदुःखादीन् वा विशेषेण सृजेन् त्वीकुर्वन् लिंगशरीरोपाधिः संसार इत्यर्थः २१ एतत्सदृशं तत्प्रपंचयति यथेति चतु

नित्य आत्मावयवः शुद्धः सर्वगतः सर्ववित्परः धत्ते सावात्मनो लिंगमायया विसृजन् गुणान् २१ यथा भस्मा
प्रचलतात्तरवोऽपि चला इव चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः २२ एवं गुणैर्भ्राम्यमाणो मनस्य वि
कलः पुमान् याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिंगे लिंगवानिव २३ एष आत्मविपर्यया सो ह्यलिंगे लिंगभावनाः
एष प्रिया प्रिये योगा वियोगः कर्म संसृतिः २४ संभवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः अविवे
कश्च चिन्ता च विवेका स्मृतिरेव च २५ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं यमस्य प्रेतवन्धनां संवादेन निवे

र्भिः सरवः प्रतिविंविताः उपाधिधर्मोऽपहिते भवतीति दृष्टं तमुक्त्वा ग्राहकधर्मप्राप्त्येव भवतीति दृष्टं तमाह चतु
षेति २२ अविकलः परिपूर्ण एव तत्साम्यतां मनः समतामित्यर्थः २३ लिंगभावना देहाभिमानः एष आत्मनो विपर्यया
सः अन्यथाभावः तमेवाह प्रिये वियोगः अप्रिये योगश्च कर्म च संसृतिश्च नानागर्भेषु प्रवेशः २४ तत्तत्संभव उत्प
त्तिः विवेकस्यास्मृतिः अननुसंधानं २५ अत्रापि शोकहेतुं विना वृथैवायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य तस्य ये

खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यान् शरणाग्रहान् १४ विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभावानामभावात् दिवंपरित्यज्य १५ तदेवं
 मं प्रजानां कदमंदानवेषुकुर्वत्सु स्वयं स्वर्गराज्यादिसाधयितुं तपस्तप्तुं कामः प्रथमं यत्कृतवान् तदा ह हिरण्यकशिपुः
 कटोदकं प्रेताय प्रदधमुदकं आदिशद्यत्प्रेत आदधे १६ १७ १८ हेवधूरिति भ्रातुर्भाय्यां संबोधयति १९

केचित् खनित्रैर्विभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् आजीव्यांश्चिद्वृत्तान् केचित् परशुपाणयः ॥ प्रादहन
 शरणान्ये प्रजानां ज्वलितोत्सुकैः १४ एवं विप्रकृतौ लोके देवैर्द्रानुचरैर्मुकुः ॥ दिवं देवाः परित्यज्य
 भुवि चैरुत्तदिताः १५ हिरण्यकशिपुर्भातुः संपरंतस्य दुःखितः ॥ कत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रा
 नसां त्वयत् १६ शकुनिं शंबरं धृष्टं भूतसंतापनं वृकं ॥ कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचं १७ त
 मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा ॥ अहं यादेश कालज्जइदमाह जनेश्वरः १८ ॥ **हिरण्यकशिपुः**
वच ॥ अवावहेवधः पुत्रावीरं माहं यशोचितुं रिपोरभिमुखं स्नायुः शरणावधे रसितः १९ भूतानामि
 हसं वासः प्रणयामि ह सुव्रते देवेनैत्रनीतानामु न्नीतानां स्वकर्मभिः २०

भवतु नाम तस्य स्नायोवधः तथाप्यस्माकं तावत्तवं धुर्गत एवेति चेन्न वाह भूतानामिति दैवेन प्राचीनकर्मणा
 एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनश्च स्वैः स्वैः कर्मभिरुन्नीतानां विद्योर्जितानाम् २० रामशराम ॥ ७ ॥

श्रीनारायणस्यगुणान् अनुग्रहनिग्रहादीन्प्रतिपत्तं संशयं ३ भागवतस्यप्रह्लादस्यमाहात्म्यं ४ कृष्णायवा
सायकृष्णमुनिनत्वेत्यर्थः ५ यस्मात्प्रकृतेः परः अतो निर्गुणः अतएवावक्तुः रगद्वेषादिनिमित्तभूतेन्द्रियादिरहितः
सोपि स्वमायागुणसत्त्वादिकं अविश्यवृद्धिप्रत्यवाधान्प्रति यद्वा देवासुरादीनां यापरस्परं वाध्यवाधकतां ग
तः प्राप्तः तत्रैव जीत इत्यर्थः तत्रगुणानां सीयत्वे सति प्राकृतपुरुषवद्विषमः स्यात् न तु नदस्तीत्याह सत्यमिति नह

इति नः सुमहाभागनारायणस्यगुणान्प्रति संशयः सुमहान् जातस्तद्भवान्छेत्तुमर्हति ३ श्री क वाच
साधुपुण्ड्रमहाराजहरेश्चरितमद्भुतं यद्वागवतमाहात्म्यं भगवद्वक्तिवर्द्धनं ४ गीयते परमं पुण्य
मृषिभिर्नारदादिभिः नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथाः ५ निर्गुणोऽपि यजोवक्ता भगवान् प्र
कृतेः परः स्वमायागुणमाविश्य वाध्यवाधकतां गतः ६ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः न तेषां
युगपद्वाजन्क्रास्त्रास एव वा ७ जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षी नरजसोऽसुरान् तमसो यत्तरत्नां सितकालान्
गुणो भजत ८ ज्योतिरादिरिवाभातिसंघातान्नविविच्यते ९ संप्रयागुणाधिष्ठानेनपि पक्षपाते तद्वैषम्यं स्यादेव न तस्य

कालरुतत्वादित्याह न तेषामिति सार्धेन उल्लासोच्छ्रिः ७ सत्त्वस्य जयकाले देवादींश्च भजत तत्र देहं प्रविश्य वर्द्धयती
त्यर्थः रजसो जयकाले तमसो जयकाले इत्यन्तयः तस्य कालस्यानुगुण्यम् ८ समस्यापि निमित्तभेदेन वैषम्यो दृष्टान्तः ज्यो
तिर्यथाकाशादिषु जले यथा घनेषु आकाशं यथा घटादिषु तथा नाना रूपभाति ननु तर्हि तद्वदेव विवेकेन प्रतीयते तत्राह

तस्माद्देहान्नविविच्यते २

३

मोदिवा २

भा० स०

२

भवे

स्व २

तर्हि तान्मज्जीति कुतो जायते तत्राह विदंतीति आत्मस्य परमात्मानं कवयो निपुणाः मथित्वा कार्यदर्शनं लिङ्गेन विच-
र्य जानन्ति अतः स्वभावकैर्द्विषेधेन विदंतीति पाठे लाभापि ज्ञानमेव अत्रापि ज्योतिरादिरिवेति द्रष्टव्यं यथा स-
र्यकांतादौ दाहदर्शनं ज्योतिर्जायते यथा च गंधदर्शनाद्वायुरित्यादि ४ तदेव मायागुणवशात् नैतद्वैषम्यं न स्वाभा-
विकमित्युक्तं तर्हि गुणपारतन्त्र्यादनीश्वरत्वमाशङ्क्याह यदा आत्मनी जीवस्य भाग्यपुरःशरीराणि परः परमेश्वरः
सि सृजति तदा साम्येन स्थितं रजः पृथक् सृजति विचित्रासुरिं सुरिं सुः क्रीडितुमिच्छुः सत्वं पृथक् सृजति शयि-

विदंत्यात्मानमात्मस्य मथित्वा कवयोऽततः ४ यदा सि सृजति पुर आत्मनः परोरजः सृजत्येष पृ-
थक् मायया सत्वं विचित्रासुरिं सुरिं श्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ १० कालं चरंतं सृज-
तीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेवसत्यकृत् य एष राजन्नापि काल ईशिता सत्वं सुरानी कमिवैधय-
त्यतः तत्प्रत्यनीकान् सुरान् सुरप्रियो रजस्तमस्कान् प्रमिलोत्पुरुश्रवाः ११

यमाणः संहारिष्यंतमः पृथगीरयति प्रेरयति १० यदा सि सृजति पुरादिनिर्देशात् प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारयन् प्रधान-
पुरुषपारतन्त्र्यमपि वारयति कालमिति हेनरदेव प्रधानपुंभ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृत् अमोघकृत् ईश्वर-
स्तयोः सहकारित्वेनाश्रयभूतचरंतं वेत्तमानं कालं स्वयमेव सृजति स्ववैश्वरूपत्वात् कालस्य न पारतन्त्र्यमित्यर्थः
तथापि प्रस्तुतकिमायातं तत्राह यः एष कालमिधयति अतो हेतोः ईशितापि ईश्वरोपि सत्त्व प्रधानं सुरानीकं देवस-
मूहं एधयति इवेत्यर्थः तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रत्यनीकान् सुरप्रतिपत्तान् प्रमिलोति हिमस्तीवेत्यन्वयः उरुश्रवः कीर्ति-

विचित्रासुरिं सुरिं सुः क्रीडितुमिच्छुः सत्वं पृथक् सृजति शयि-
विदंत्यात्मानमात्मस्य मथित्वा कवयोऽततः ४ यदा सि सृजति पुर आत्मनः परोरजः सृजत्येष पृ-
थक् मायया सत्वं विचित्रासुरिं सुरिं श्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ १० कालं चरंतं सृज-
तीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेवसत्यकृत् य एष राजन्नापि काल ईशिता सत्वं सुरानी कमिवैधय-
त्यतः तत्प्रत्यनीकान् सुरान् सुरप्रियो रजस्तमस्कान् प्रमिलोत्पुरुश्रवाः ११

२

भा० स०
२५

पृथग्ब्रह्मस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टं तद्वयमाह यथानलोदारुष्वेव स्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन भि-
न्न एव प्रतीयते यथा च देहगतोऽप्यनिलो नासिकादिषु पृथक् स्थित एव प्रतीयते देहस्थत्वेऽप्यात्मनस्तद्वय-
योगाभावे दृष्टं तमाह यथानभोनसज्जते कापि संगं न प्राप्नोति तथा पुमानपि सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनां
भाष्यः तेषां प्रितो वा परः पृथगेवेत्यर्थः ४२ किंच हेमूढाः यमनुशोचथ सोऽयं युष्माकं त्रीसु यज्ञैः न शोते किं

यथानलोदारुषु भिन्न इत्यनेन यथाऽनिलो देहगतः पृथक् स्थितः यथानभः सर्वगतं न सज्जते
तथा पुमानसर्वगुणश्च परः ४२ सुयज्ञो न च यं शोते मूढा यमनुशोचथः यः श्रोता यो नुवक्तै ह
सनदृश्येत कर्हि चित् ४३ न श्रोतानां नुवक्तायं मुखोऽप्यत्र महानसः यस्मिन् देहो द्रियवानात्मा स चा-
न्यः प्राणदेहयोः ४४

मिति शोचथः नन्वेतावंतं कालं मसौ मृण्येति अनंतरं प्रतिवक्ति च दृष्टानीतस्य दर्शनात् मृत इति शोचाम-
इति चेत् स तु शोचनीयो न भवति प्रागपि तस्य दर्शनादित्याह यस्मिन् देहे सर्वेन्द्रियवेष्टा हेतुः अतए-
व मुख्यः प्राणो वै मुख्य इति श्रुतेः कस्तर्हि वक्ता श्रोता च तत्राह यस्मिन् देहे देहेन्द्रियैस्तत्र दर्शयद्वा आत्मा स तु
प्राणदेहाभ्यां चेतनाभ्यां मन्य एव चेतनः ४४

४३ ननु मुखनासिकासंचारी प्राणः श्रोता वक्ता च इष्ट एव न शोऽश्रोता वक्ता च अचेतनत्वादित्याह न श्रोतेति ३

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकोभ्यां दर्शयति पृथीति दिष्टेन देवेनेश्वरेण विहृतं अस्य हतः तेनोपेक्षितः ३४ तदे
देवमात्मनो जन्ममरणादिकमंगीकृत्येश्वराधीनत्वान्नशककार्य इत्युक्तं इदानीं तु देहानामेव जन्मादिनत्वात्
न इत्याह त्रिभिः भूतानि देहाः निजयोनिः स्वकारणभूतलिंगशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिः भवंति जायंते न भवंति न
श्यंति च सर्वशः देवादिदेहोऽपि तत्राह तदा प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यात्मा तस्यागुरोः देहधर्मे जन्मादिभिर्न वध्य
तेन युज्यते अतश्च न्यतमो देहादत्यंतविलक्षणः ४० नचाहं कृशः स्थूल इत्यादौ न वैलक्षण्यं प्रतीयते तत्रा

स्यः पृथिव्युत्पत्तिरिति दिष्टं तद्विहृतं विनश्यति जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो वनेन
हेऽपि गुह्योऽहं तो न जीवति ३५ भूतानि तैस्ते निजयोनिकर्मभिर्भवंतिकालेन भवंति सर्वशः ॥
न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्यागुरोऽन्यतमो न वध्यते ४० इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा
थ कुभौतिकसीयते गृहे यथा दकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ४१

ह इदं मोहजं अविवेकादात्मत्वेन जातं वस्तु तत्तु पृथगेव यतः इयते दृश्यते भौतिकं च यथा गृहमित्यन्वयः अत्रैवं
प्रयोगः इष्टुरभौतिकाच्च पुरुषात् शरीरं भिन्नं दृश्यत्वात् भौतिकत्वाच्च यथा तथा विवेकिन आत्मेत्वेनाभिमतमपि गृ
हं ततः पृथक् तद्वदिति भौतिकत्वात्मानं वृण्वन्नात्मनो जन्माद्यभावमुपसंहरति यथा श्रोतृकैः परमाणुभिर्जातो बुद्ध्य
दिः यथा च पार्थिवैर्जातो घटादिर्यथा च तैजसैर्जातः कुंडलादिविनश्यति तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिः जातो
जनो देह एव विलुप्तः परित्यक्तः स विनश्यति नत्वात्मैत्यर्थः ४१

भा० स०
१०

६२

स्यं सधर्मापीति यदुक्तं तत्रेति हा समाह लुब्धक इत्यादिना पक्षिणमंतकः ईश्वरेण निर्मितः सन् यत्र यत्र
ते पक्षिणः तत्र तत्र तान् प्रलोभयन् जालं विस्तार्य तान् विधे विशेषेण धृतवान् पाठांतरे तेषामानिषादिभिः प्र
लोभनं कृतवानित्यर्थः ४६ कुलिङ्गः फंदमक्षीपक्षी विशेषः कुलिङ्गयोर्मिथुनं ५० शिचस्तस्याजालसूत्रेऽसृजत
लुब्धको विपिनेकश्चित्पक्षिणं निर्मितोऽंतकः वितत्यजालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभनं ४६ कुलि
ङ्गमिथुनं तत्र विचरन् समदृश्यत तयोः कुलिङ्गी महता लुब्धकेन प्रलोभिता ५० सा सृजत शिच
स्तस्यामहिषी कालयन्त्रिता कुलिङ्गसा तथा पन्तानि गृह्य भृशदुःखितः स्नेहादकल्पः कृपणः क
पणं पश्येदवयत् ५१ अहो अकरुणो देवः स्त्रिया करुणया विभुः कृपणं मानुशे च तथा दीनया किं
करिष्यति ५२ कामं नयतु मां देवः किं मदेनात्मनो हि मे दीनेन जीविता दुःखमनेन विधुरायुषा
५३ कथं त्वं जात पक्षांस्तान् मातृहीनान् विभर्ष्य हं मंदभाग्या प्रतीत्यंते नीडे मे मातरः प्रजाः
५४ एवं कुलिङ्गं विलपंतं भाराद्रिया वियोगात्तुरमश्रुकंठं स एव तेशा कुनिकशरेण विव्याध काल
भ्रमं प्राप ५५ आपन्ना आपदां प्राप्तां ५६ आकरुणया सर्वतोऽनुकंपया ५७ आत्म प्रहितो विलीनः ५८
नो देहस्याहं न विधुरायुषा भार्याभ्युन्य जीवितेनानेन दुःखं यथा भवत्येवं जीवता किं मे प्रयोजनं अतो मा
मपि कामं नयति त्यन्वयः ५३ न जाताः पक्षा येषां तान् कथं विभर्षिष्यामि ५४ शाकुनिकः पक्षिहं

य१

तानि विलीनः सन् ५५

१०

ननु चेत्तन्नेत्यत्र तत्तस्याहं कृशः स्थूलः काशो व धिर इत्यादिदेहधर्मोपस्थिः^ल कुतस्तत्राह भूतेन्द्रियमनो
 भिलिग्यते लक्ष्यं तदिति तथा तान्देहान् तैभ्योऽन्य एव भजेति अहमिति मन्यते तर्हि कथं मोक्षस्तत्राह तच्च भ
 जनं स्वेन तेजसा विवेकवलेन उत्सृजत्यपि हेत्यनुभवं प्रमाणयति ४५ ननु विवेकानंतरमप्यहरादिकर्म
 सुप्रवृत्तेर्वंधः स्यादेवेत्यत्र आह यावत्स्निग्धशरीरेणान्वितः तदाभिमानवानात्मा भवतीति तावदेव तस्य तत्क
 र्मनिबन्धनं बंधं हंतुं भवति ततो विपर्ययः देहधर्मभाक्त्वं ततः क्लेशश्चातुर्वर्तने ननु लिङ्गाभिमाने निवृत्तेऽपि
 भूतेन्द्रियमनो लिङ्गान्देहानुच्चावचान्विभुः भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ४६ यावत्स्नि
 ग्धान्वितो ह्यात्मा तवत्कर्मनिबन्धनं ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगो नुवर्तते ४६ वितत्याभिनिवेशोऽयं
 यदुल्लेखार्थं दृग्बचः यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ४७ अथ नित्यमनित्यवानेदृशो चेति
 तद्विदः नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ४८
 यतोऽयं मायायोगो विपर्ययादिर्मायया युज्यत इति तथा न परमार्थ इत्यर्थः ४६ ननु सुखदुःखादीनां तत्साध
 नानां च सत्यत्वप्रतीते कुतो मायामयत्वं तथा बहवो वादिनः सत्यत्वमेव च दंतितत्राह वित्तयोमिष्यामृतौ
 यमभिनिवेशः को सौ गुणेषु तत्कार्येषु सुखादिषु अर्थः परार्थ इति दृक्बधश्चेति युक्त इत्यत्र आह यथेति ॥
 ४७ उपसहरति अथ तस्मान्नित्यमात्मन अनित्यं देहं वा तद्विदः नित्यमनित्यं च जानेतः नन्वेवमुपदेष्टारोपि
 शोचतां दृश्यं ते तत्राह नान्यथेति स्तान्द्राष्ट्राभावात् स्वभावो न निवर्तत इत्यर्थः ४८

नो० सं०
११

ऊर्ध्वोवाहयस्यनभसिदृष्टिर्यस्य पादांगुष्ठेनाश्रिताश्चनिर्येन २ जटाणांदिधितिभिःकांतिभिःश्रृंगुभिःर
श्मिभिःप्रलयकर्तृर्कैरवरेजे पूर्वयंअलक्षिताःसंतोचिवेरुस्तेदेवाःपुनःस्थानानिभेजिरे ३ तपोमयोजल
सेकादिक्रिययानिर्वाधःविश्वगीरितःसर्वतःप्रसृतःसन् ४ द्वीपैरद्रिभिश्चसहिताभूम्यल्लिता ५ हेतवव
सतेयेसंदरद्वोण्यातपःपरमदारुणम् ऊर्ध्ववाहुर्नभोदृष्टिःपादांगुष्ठाश्रितावनिः २ जटादिधिति
भीरेजेसंवर्तौर्कैरवोशुभिः तस्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाःस्थानानिभेजिरे ३ तस्यभूर्ध्वःसमुद्रतःसधर्मा
ग्निस्तपोमयः तिर्यग्भूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ४ चुक्षुभुर्नद्युदन्तःसहोपाद्रिश्चचा
लभूः निषेतुःसगदास्ताराजज्वलुश्चदिशोदश ५ तेनतप्तादिवंत्यत्कोव्रक्षलोकययुःसुराःधा
त्रेविज्ञापयामासुर्देवदेवजगत्पते ६ दैत्यैर्द्रुतपसातप्तादिविस्थातुंनशक्नुमः तस्यचोपशमं
भूमनविधेहियदिमन्यसे लोकानयावन्नंच्यंतिवलिहारस्तवाभिभो ७ तस्यायंकिलसंकल्पश्चरतोदु
श्चरतपः श्रूयतांकिंनविदितस्तवाद्यापिनिवेदितं ८ लिहाराःकरप्रदाःपूजाकारिण इतिवा अभिभव
तीत्यभिभूः हेअभिभो सर्वाधिपते पाठांतरेभोइतिसंवोधन अभिअभितोयावन्ननंच्यंतीतिसंवंधः ९ ब्रह्म
णस्तस्मिन्दीपमुत्पादयितुंतत्संकल्पमाहुः तस्येतिचतुर्भि अथाप्यस्माभिर्निवेदितंवयाश्रूयतां ८ ॥ ५५

आत्मापायं स्वमृत्युं ॥ ५६ ॥ अथ शोच्यते मिथ्ये वा विभूतं ॥ ५७ ॥ सांपरायिकं परलोककृत्यं ॥ ५८ ॥ अशोचते ति पाठे आ
डागम आर्षि ॥ स्वः पर इत्यभिनिवेश एवाज्ञानं तेन विना ॥ ५९ ॥ स स्नुषा स्नुषया सहिता ॥ ६० ॥ इति सप्तमे द्वितीयः ॥ २ ॥

एवं प्रथमं पश्यन्त्यात्मापायमवद्वयः ॥ नेन प्राप्य शोच्यते पतिवर्षातैरपि ॥ ५६ ॥ हिरण्यकशि
पुरुवाच ॥ बाल एव प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ॥ ज्ञातयो मे निरे सर्वे मनित्यमयथो स्थितं ॥ ५७ ॥ यम एत
दुपाख्याय तत्रैवांतरधीयत ॥ ज्ञातयोऽपि सुयज्ञस्य च कुर्यात्सांपरायिकं ॥ ५८ ॥ ततः शोचत मायुयं परं
चात्मानमेव च ॥ क आत्मा कः परं वा त्रस्वीयः भारक एव वा ॥ स्व पराभिनिवेशेन विना ज्ञातेन न ह
दिनां ॥ ५९ ॥ नारद उवाच ॥ इति दैत्यपतेर्विक्रान्तिराकर्ण्य स स्नुषा ॥ पुत्रशोकं क्षणं त्यक्त्वा त
त्वेचित्तमधारयत् ॥ ६० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नारद उवा
च ॥ हिरण्यकशिपु राजन् जेय मजर मरं ॥ आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं व्यधित्सत ॥ १ ॥

तृतीयेतस्य तपसा तप्तं वीक्ष्य जगद्विधिः आगत्य विस्मितस्तेन संस्तुतः स वरानदात् तदेवं साधुना कदने
दानवानादिष्ववधुनां शोकं तत्त्वनिरूपणेनापनीय यत्तु नवान् तदाह हिरण्यकशिपु रित्यादिना अप्रतिद्वंद्वं
ति पक्षरहितं एकराजं एकमेव राजानं व्यधित्सत कर्तुमैच्छत् १

भा० सं०
१२

वाल्मीकादिभिः प्रतिष्ठं प्रथमं नददर्श पश्चात्कथं विविलक्ष्य तं प्राहेति द्वयोरन्यः श्रीचीर्णसंता इत्ति तं मेद
दश्चत्तकचर्ममांसं च शोणितं च यस्य अभ्रैरपि हितं छन्तं विमिव विलक्ष्य हत्सारं धैर्यं दंशेर्मदिका विशेषेर्भक्षि
तो देहो यस्य निरवुः निविद्धमवुयेन सः अनेन व्यवसायेन च तावज्जितो हं तपो निष्ठेन भवता तुष्टुतरं जितः

नददर्श प्रतिष्ठं वल्मीकतरुणी चकैः १७ पिपीलिकाभिर्गचीर्णमेदस्त्वद्वांसशोणितं तपं
तं तपसा लोकान्यथा भ्रापि हितं खं विलक्ष्य विस्मितः प्राह प्रहसन् हंसवाहनः **॥ अथ हंसो वाच ॥** उति
ष्टोत्रिष्टभद्रं ते तपः सिद्धौ सिकोश्यथ वरदेहमनुप्राप्नोष्वियतामीषितो वरः श्रद्धा च महमेतत्तेह
त्सारं सह दद्रुत दंशभक्षितं देहस्य प्राणा ह्यस्थिषु यो रते २० नैतत्पूर्ववर्षयश्च कुर्न करिष्यंति वापरे नि
रवुधोरयेत्प्राणान्को वेदिव्यसमाः शतं २१ व्यवसायेन तेनेन दुष्करेण मनुस्विनां तपो निष्ठेन भवता
जितो हेदिति नदनः २२ ततस्तस्मात्पिषः सर्वा देहस्य सुपुंगवः मर्त्यस्य ते मर्त्यस्य दर्शनं नाफलं मम
२३ ना **॥ द३ वाच ॥** इत्युक्त्वा दिभ्यो देवो भक्षितो गं पिपीलिकैः कुमंडलुजलेनोत्तदिव्यो नामो घणधसा २४ सु
तः १ लीचकवल्मीकात्सरः श्रीजो वलान्तितः सर्वा वयवसंपन्नो वज्रसंहननो युवा उत्थितस्तप्रहेमाभो
विभावसुरिवंधसः सनिगत्वा वरदेवसंवाहनमवस्थितं ननाम शिरसाभे मोत दर्शनमहोत्सवः २५

अमर्त्यस्य मम दर्शनं सफलं न भवति आदौ भव भवतीति भावः श्रीक्षत प्रोक्षितवान् ध्वजं वत्सं हननं श्रीगदा
र्धयस्य तप्तस्य हेमत्रव आभायस्य तप्तदर्शनमेव महानुत्सवो यस्य हर्षेण प्रीतिपुलकोद्देदश्च यस्य २५

तपोयोगयोः समाधिना निष्ठया सर्वधिष्येभ्यः श्रेष्ठं निजासनं सत्यलोकं तथा ध्यासेऽधितिष्ठति ४ तत्रैवा
 त्मनःसाधयिष्यामि ननु ब्रह्मण्यतिदीर्घायुषा तपस्तप्त्वा तत्साधितं अन्यः कुतस्तत्साधयेत्तत्राह कालात्म
 नो ६ इति यद्यथाऽयुषोऽत्यत्वेन देहो वारंवारं म्रियेत तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वान्च कुभिर्जन्मभिस्त
 त्ना तत्साधयिष्याम्येवे ९० वर्द्धमानेनेति यदुक्तं तस्य फलमाह अन्यथेति सुरादिव्यत्ययेनाऽयथा पूर्वपुरण

सृष्टाचराचरमिदं तपोयोगसमाधिना अध्यासे सर्वधिष्येभ्यः परमेष्ठी निजासनं ४ तदहं
 वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधित कालात्मनोश्च नित्यं साधयिष्ये तथात्मनः १० अन्यथेदं विधास्ये
 ह मया या पूर्वमोजसा किमुन्येकालनिर्द्धतैः कर्तव्यैस्मवादिभिः ११ इति शुश्रुम निर्वधंतपः परम
 मास्थितः विधत्स्वानंतरयुक्तस्य श्रीभुवनेश्वर १२ तवासनं द्विजगवां परमेष्ठ्यं जगत्पतेः भवा
 यश्चेयसे भूतये होमाय विजयाय च १३ इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभर्तृपा परितो भगुदत्ता

पापादिव्यत्ययेन इदं जगद्विधास्यामि वैस्मवादिभिः १४ इति यौदैत्ये श्वराग्रमं १४
 मि १२ इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वधसुश्रुम अतएवा सौत्पः परमास्थितः यदत्र युक्तं तदनंतरमेव विधत्स्व
 अन्यथा तव स्थानं भ्रंशे साधनामनिष्ठस्यादिति शेषं त आहुः तव परमेष्ठ्यमिदमासनं द्विजानां गवां च भवा योद्वायश्चेय

त्वा

समुखाय भूतये होमाय विजयाय
 उक्तं वीथ १२ ९४

भा० सं०
१३

इदानीं यत्प्रवर्तकत्वेनांतर्गम्यमित्येन जगत्पालकत्वमाह त्वमेव सप्ततंतुन् अग्निष्टोमादियज्ञान् विस्तारयस्मि क
थं त्रया तन्वा वेदत्रय रूपेण कथं भूतया च त्वारे होतारो यत्र तच्च तर्हो त्वं कर्म तद्विषया विद्यया आत्मवत्ता प्राणि
नामात्मभूतस्त्वमेवांतर्गता च अंतर्गामी कुतः यतः कविः सर्वज्ञः तत्कुतः एकः अखंडः तत्र हेतुः अनादिः अनं
तपारश्चेति नास्त्यंतः कालतः पञ्चदशतोयस्य सः ३९ कालरूपेण संहर्तुमाह त्वमेवेति लवाद्यैरवयवैः क्षिण
षित्वापयसि तदेवं स्रष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि निर्विकारत्वमेवाह कूटस्थ इति तत्र हेतवः आत्मा ज्ञानरूप परमेष्ठी पर

त्वमप्रतन्त्रवित्तनोषितन्ता त्रयाचतुर्हेत्रकविद्ययाच त्वमेकआत्मात्मवतामनादिरनंतपारः क
 विरतरात्मा ३१ त्वमेवकालोनिमिषोजनानामायुर्नवाद्यावयवेंद्विणोषि कूरस्थआत्मापरमेष्ठोजो
 महोस्त्वजीवलोकस्यचजीवआत्मा ३२ त्वतः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किंचिद्यतिरिक्तमस्ति विद्या
 ३३ कलास्तेतनवश्चसर्वाहिरण्यगर्भोऽसिर्वैत्रिपृष्टः ३४

मेषरः अजः जनमून्यः महान् अपरिच्छिन्नः किंच जीव लोक एव कर्मवशाज्जन्मादिभिर्विक्रियते त्वं तत्तस्य जीवः
जीवनस्य हेतुः यतस्तस्य हेतुः यतस्तस्यात्मानियता ३२ तत्कुतस्तत्राह त्वत्तः इति त्वत्तव्यतिरिक्तं यदि किंचिद्
वेत्ते तर्हि तस्मात्तव जन्मादिविकारे नियम्यत्वादिकंचा भवेत् त्वत्तः परं कारणं अपरं का यं तत्र वैयञ्जरूपं गमनं
न जन्मस्थावरं च व्यतिरिक्तं नास्ति बाधकं शास्त्रं व्यतिरिक्तं मस्तीति चेत् न यतः विद्यावेदोपवेदादिविद्यास्थानानि क
लाश्च तदंगानि ते वैवर्तनवन्तव्यतिरिक्ताः तत्कुतः यतः एह तव ब्रह्मैवास्ति तदपि कुतः तत्राह हिरण्यरूपं ब्रह्माङ्गमो

यस्य सः त्रिष्टुः त्रिगुणान्मकस्य प्रधानस्य एष्टुपरतः
स्थितः अक्षयान्तरतः परइत्यादि श्रुतेः ३३

२६ अंधेन निविडित तत्र हेतुः कालसृष्टेन प्रकृतिगुण रूपेण न तु ध्वातेन तमसा वृत्तमिदं जगत् यः अभिव्यक्तं
 अभिव्यक्तं मकरोत् ३० यश्च त्रिगुणेनात्मना इदं सज्ज विवर्तितं पतितस्मै रजः सत्त्वतमसा धाम्ने आश्रयाय म
 हते परायण परमेश्वराय नम इति द्वयोरन्वयः २८ तत्र च स्वप्रकाशकत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं तत्स्थायीत्वं
 कर्तृत्वं महमहत्वं परमेश्वरत्वं चेति षड्विधमुक्तं तदेवं प्रपंचयन् नमस्करोति नम इत्यादि चतुर्भिः बीजाय का
 रणाय तत्र हेतुः आद्यायानां जप्तिः विज्ञानविषयाकारं ज्ञानं ते मूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन स्वप्रकाशकत्वं च दर्शितं बीजायेति
 उत्थाय प्रांजलिः प्र द्दर्शय माणा दृशा विभुं ॥ हर्षाश्रुपुलकोद्ग्रेदो गिरा गद्गदया गृणात् ॥ २६ ॥ **हिरण्यकशिपु**
स्वाच ॥ कल्पोत्तं कालसृष्टेन योऽधेन तमसा वृत्तं अभिव्यक्तं जगदिदं स्वयं ज्योतिः स्वरे चिषा २७ आत्मना
 त्रिवृता चेदं सज्जय वितुं पति रजः सत्त्वतमसा धाम्ने परायण महते नमः २८ नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानम
 तैये प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारे व्यक्ती मीयुषे २९ त्वमीशिषे जगत्संस्थुषश्च प्राणेन मुखेन पतिः प्रजानां चि
 त्तस्य चित्ते मन इन्द्रियाणां पतिर्महान् भूतं गुणशयेशः ३०
 निमित्तत्वमुक्तं उपादानत्वं चाह प्राणद्वयायेति कारस्ते रूपैर्व्यक्ती कार्यकारणं इयुषे प्राप्नुवते २९ एवमात्मना त्रिव
 र्ताचेत्यनेनोक्तं कारणत्वं द्वादि दर्शितं महत्त्वमीश्वरत्वं चाह त्वमेव जगती जगत्स्य तस्युषः स्थावरस्य च ईशिषे नि
 येता भवसि केन मुखेन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण अतस्त्वं प्रजानां पतिः तासां चित्तस्य च चित्ते श्रुतत्परिणामभूतायाश्चेत
 नायाः मनसश्च तन्तियम्यानामिन्द्रियाणां च पतिः अतस्त्वमेव महान् भूतानां माकाशादीनां तद्गुणनाशकदिविषया

३०
 ३०
 ३०

भा०स.
९४

चतुर्थे तु वरानलव्याविजित्याखिललोकपानं विस्मृद्वेषेण तात्सर्वान्दैत्येन्द्रः समपीडयत् शतधृतिर्विना १
मममतः यद्यपि मे दुर्लभाः २ अमोघः अनुग्रहो यस्य ३ यदर्थं तपस्तप्तं तदाह एवमित्यादिना ४ ५ ६ स

नारद उवाच ॥ एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ प्रादात्तांस्तपसा प्रीतो वरं सस्य सुदुर्लभान् १
ब्रह्मोवाच ताते मे दुर्लभा पुंसां यान् वृणीष्व वरान् मम तथापि वित्तम्यग्वरान् यद्यपि दुर्लभान् २
ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः पूजितोऽसुरवर्ष्येण स्तूयमानः प्रजेष्वरैः ३ एवं लब्धवरो दैत्यो
विभ्रद्वेममयं वपुः भगवत्यकरो द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन्म
हासुरः देवासुरमनुष्यैर्दानगंधर्वगण्डोर्गान् ५ सिद्धचारणविद्याध्रान् सुधीन् पितृपतीन् मनु
यक्षरक्षपिशाचेशान् प्रेतभूतपतीन् यद्वै सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमानीय विष्णुजित् जहार लोकपा
लानां स्थानानि सह तेजसा ७ देवोद्यानश्रियाज्जुष्टमध्यासे स्म त्रिविष्टपं महेंद्रभवनं साक्षात् निर्मितं वि
श्वकर्मणा त्रैलोक्ये लक्ष्म्या यतनमधुवासोऽखिलं हि मत्तं यत्र विद्रुमसोपाना महामारकताभुवः

यत्र स्फटिककुट्टानि वैदूर्यस्तंभपङ्क्तयः ८
वेषांसत्त्वानां ये ये पश्यन्तान् ९ त्रिविष्टपं स्वर्गं अध्यासे स्म अद्विष्टवान् तत्र महेंद्रभुवनधुवास अद्विष्ट
सति स्म च अखिलसमृद्धित्वमेवाह यत्रेति त्रिभिः

५२
९४

ननु ब्रह्मादृशरीरस्य मम कुतो ब्रह्मत्वं कुतो ब्रह्माङ्गर्भत्वादितत्राह व्यक्तं कार्यमिदं तव शरीरं व्यक्तं सत्यमिति वा येन
 शरीरं तन्मिन्द्रियप्राणमनसा गुणानुविषयान् भुंते किंतु पारमेष्ठ्ये परमैश्वर्ये धामनि स्वरूपे स्थित एव भुंते न तु स्वरू
 पतिरोधानेन अतस्त्वमव्यक्तः आत्मानिरुपाधिवृत्तैव पुराणपुरुषश्चेत्यर्थः ३४ ननु ब्रह्मत्वं पुराणपुरुषत्वं कथमेक
 स्य तत्राह हे अनन्त येन त्वया अव्यक्तेन मनो गोचरेण रूपेण इदं विश्वं तत्तं व्याप्तं तस्मै तुभ्यं भगवते अचिंत्यैश्वर्याय न
 व्यक्तं विभीष्यन्मिदं शरीरं येनैन्द्रियप्राणमनोगुणसं भुंते स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरु
 षः पुराणः ३५ अनन्ता व्यक्तरूपेण येनेदमखिलं तत् चिदचिच्छक्तियुक्ता यतस्मै भगवते नमः ३५ य
 दिदास्यमिमतां चरात्मेवरदोत्रम भूतेभ्यस्त्वद्विष्टेभ्यो मृत्युमोभू नमप्रभो ३६ नांतर्वह्निर्दिवा
 नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः नभसो नां वरे मृत्युर्न नरेर्न मृगैर्गपि यसुभिर्वीसुमद्भिर्वीसुरासुरमहो
 रगैः ३७ अ प्रतिद्वंद्वतां युद्धे एकपत्यं च देहिनां सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथात्मनः तपोयोग
 प्रभावानां यत्परिष्यतिकर्हि चित् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स १

मः भगवत्वे हेतुः चिच्छक्तिर्विद्या अचिच्छक्तिरविद्या या ताभ्यां युक्ता येति ३५ अन्यस्मात्स्वस्वरूपव्यतिरिक्तादपि भ
 गवतः आयुधैर्माभूत् ३६ यसुभिः अप्राणैः असुमद्भिः सप्राणैः ३७ यथा आत्मना त्ववस्थितया अ प्रतिद्वंद्वतादिकं
 देहीति शेषः तपसा योगेन च प्रभावो यथा तेषां यत् अणिमार्थैश्च न विष्यति न नश्यति तच्च देहीत्यर्थ ३८ ॥ ५५ ॥

भा० सं०
१५

आक्रीडं क्रीडास्थानं गुणान्पुष्पाफलादीन् सर्वलोकपालानां पृथग्विधानं गुणान्धरादहनशोषणादीनेकए
वदधार १८ निर्जिताः ककुभेयेन यथापयोपयोषम्यथाप्रीति १९ २० २१ २२ २३ अरूपावक्त्ररहिता २४
शैलाद्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुषु गुणान्द्रुमाः दधारलोकपालानामेकएव पृथगुणान् १८ सएव निर्जित
ककुवेकरादविषयान्प्रियान् यथापयोषं भुञ्जानो नोत्पद्यन्ति तैर्द्रियः १९ एवमैश्वर्यमत्र स्पष्टं
स्योच्छस्त्रवेत्तिनः कालो महान् व्यतीथाय व्रक्षणापमुपेयुषः २० तस्योग्रदंडं संविग्नाः सर्वलोका
ः सपालकाः अन्यत्रालक्ष्य शरणाः पारंगं ययुरच्युतं २१ तस्येन मोस्तुकाष्टा ये यत्रात्मा हरिरीश्व
रः यद्गुत्तान निवर्तते शांता संन्यासिनोऽमलाः २२ इति ते संयतात्मानः समाहितधियो भलाः उपत
स्थुर्दृष्टीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः २३ तेषां मा विरभ्रद्वारणी अरूपामेघनिखना संनादयंती ककु
भः साधूनामभयंकरी २४ मा भैषु विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रे
योपपत्तये २५ ज्ञाते मे तस्य दौगत्य देये यापसदस्य यत् तस्य प्रांतिकं रिषामि कालं तावत्प्र
तीक्ष्णं २६ यथा देवेषु वेदेषु गेषु विप्रेषु साधुषु धर्मे मयि च विद्वेषः सदा आशु विनश्यति २७
मम दर्शनं प्रवणं सर्वेषां श्रेयसां उपपत्तये प्राप्तये २५ २६ २७ ॥ राम राम राम राम राम

३१

१५

मुक्तादामानिपरिष्कृताःपरिकरायासां १० सुदतीःसुदत्यः ११ ऊर्जितमधिकंचंडंतीवंशासनयस्य १२ अंगदेशजन
 उरुगंधिनाउग्रगंधेनमधुनासुरयामत अतएवविवृतेविद्युर्णितामेअस्तिणीयस्यत अशेषधिस्यपाःसर्वलोकपाला
 यत्रचित्रवितानानिपयरागासनानिच पयःफेननिभाःशय्यामुक्तादामपरिष्कृताः कूजदिनैपुनैर्देव्यः
 शदयंत्यइतस्ततः १० रत्नस्थलीषुपश्यंतिसुदतीःसुदरंमुखं ११ तस्मिन्महैद्रभेवनेमहावस्त्रो
 महामत्तानिर्जितलोकएकराट रमेऽभिवंघाघ्रियुगःसुरादिभिःप्रतापितैरुर्जितचंडशासनैः १२ त
 मंगमत्तमधुनोरुगंधिनाविवृतेताम्राक्षमशेषधिस्यपाः उपासतोपायेनपाणिभिर्विनात्रिभिस्त
 पोयोगवत्तोजसांपदं १३ जगमहैद्रासनमोजसास्थितंविद्यावसुसुवुरुरस्मदादयः गंधर्वसिद्ध
 ऋषयोस्तुवन्मुदुविद्याधराअपरमश्रपांडव १४ सरववर्णाश्रमिभिःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः
 इज्यमानोहविर्भागातग्रहीत्वेनतेजसा १५ अकृष्टयच्चातस्यासीत्सप्रद्वीपवतीमही तथाका
 मेदुघाघौस्तुनानाश्रयपदेनभः १६ रत्नाकराश्चरत्नौघास्तपत्यश्चोदुरुर्निभिः क्षारसीधुघतदो
 द्रदधिहीरामृतादृकाः १७
 उपायनयुक्तैःपाणिभिरुपासतः त्रिभिर्वस्त्रविस्मरुदैविना पदंआश्रयभूतंउपासनप्रकारमाहजगुरि
 ति१४ १५ १६ तत्पत्योनघोऊदुःबहंतिस्म रत्नाकरनेवाहक्षरिति १७

भा०स०
१६

व३

अधुनापि ते गुणानपि धीयंतेति रोहिता न भवंति ॥ ३४ ॥ साधुगाथा सदसि साधुकथा प्रसंगवत्यां सभायां प्रतिमा
नंदष्टांतं ॥ ३५ ॥ सच्यते मया केवलं द्योत्यते सुष्ठुकथ्यते इति वा ॥ ३६ ॥ नेमिगिरिकरते त्विगान्याह न्यस्तक्रीडनकइति
षड्भिः ॥ तन्न नस्तया तदेकतत्वेन ॥ ३७ ॥ एतानि औसनादीनि गोविंदपरिरंभितः ॥ आत्मना एकीकृतः ॥ ३८ ॥ रुदतिरोदिति
यस्मिन्महद्गुणगज नृगृह्यं तेकविभिर्मुकुः ॥ न तेधुनापि धीयंते यथा भगवती मधरे ॥ ३९ ॥ यं साधुगाथास
दसिरिपवोपि सुहृन्नुप ॥ प्रतिगानं प्रकुर्वीति किमुताये भवा दृशाः ॥ ४० ॥ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यत
स्य सच्यते वासुदेवे भगवतियस्य नेमिगिरिकरतिः ॥ ४१ ॥ न्यस्तक्रीडनकोवालो जडवत्तेन यस्तया ॥ क
स्मग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशं ॥ ४२ ॥ आसीनः पर्यटनं श्रुत्वा शयानः प्रपिबन्वुवन् ॥ नानुसंधत्त
एतानि गोविंदपरिरंभितः ॥ ४३ ॥ क्वचिदुदतिवैकुण्ठचिंतासवलचेतनः ॥ क्वचिदसतितैर्विंता क्लाद उजाय
ति क्वचित् ॥ ४४ ॥ नंदति क्वचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ॥ क्वचित् त्रिंशो नायुक्ते स्तनयो नुचकार ह
४५ ॥ क्वचिदुत्तुलकोत्तुलीमास्ते संस्पर्शनिवृत्तः ॥ अस्मदप्रणयानंदसलीला मीलिते दृशः ॥ ४६ ॥
वैकुण्ठस्यार्चितया सवलाद्या मिश्राहमिताचेतना यस्य तस्य चिंतया क्लादीयस्य ॥ ४७ ॥ उत्कंठः समुत्कंठः स न
अनुचकार तच्चेष्टादिकं सयंकृतवान् ॥ ४८ ॥ संस्पर्शस्तद्वापयति ॥ अस्मदः स्थिरयं प्रणयस्तेन यः आनंदः तेन य

निते इदं
यस्य ४९
१६

ननु देवादिविद्वेषस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवरेणोर्जितत्वात् तत्राह निर्वेगयेति सर्वमहं न स हे महमिति भावः
 २४ असुखं च हतं मे निरे तदानीं तद्वेषस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः २५ तदेवं हेषं वक्तुमादौ सुतस्य महत्त्वमाह त
 स्येत्यादिना गुणैर्महान् भूत् गुणानेवाह महदुपासक इत्यादिना ३० सत्यसंधा प्रतिज्ञायस्य एक एव प्रियश्च
 निर्वेगय प्रशंता यस्व सुता यमहात्मने प्रह्लादाय यदा दुष्टे हनिष्ये पिवरोर्जितं २४ नारद उवाच ॥
 इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिव्यैकसः ॥ न्यवर्तत गतो देगामे निरे वासुरं हतं २५ तस्य दैत्यप
 तेः पुत्राश्च त्वारः परमाद्भुताः प्रह्लादो भूत्वा हांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ३० ब्रह्मण्यः शीत संपन्नः
 सत्यसंधा जितेन्द्रियः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानो मेकः प्रियः सुहृत्तमः ३१ दासवत्सन्नतायां क्रिः पितृ
 वद्दीनवत्स्निग्धो गुरुष्वीश्वर भावनः ॥ विद्यार्थरूपजन्मोद्योमानस्तं भविवर्जितः ३२ नो द्विग्न
 चित्तो विषयेषु निस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेषु वस्तुदृक् ॥ दांतेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशान्तकोमो
 सहृत्तमश्च ३३ सम्यक्कनता आर्याणां भं ध्रुयो येन ॥ ईश्वर इति भावना यस्य ३४ यो स नीषु नो द्विग्नवि
 तः गुणेषु विषयेषु निस्पृहः यतस्तेषु अवस्तुदृक् ॥ दांतेन्द्रियादयो यस्य रहित आसुरभावो मत्सरद्विष

तलः भ्रातृवत्सदृशे ३

सत्यसंधा प्रतिज्ञायस्य ३३

भा० सं०
१९

पंचमेगुरुतोधीतं त्यक्त्वा विष्णुस्तुतौ रतं घातयन् द्विपसर्पाद्यैः सुतं दैत्यो न चाशकत् १ भगवद्भक्तिरेव वि
द्वेषकारणमिति वक्तुमाह पौरोहित्येत्यादिना काव्यः श्रुतः अतस्तस्य सुतो तत्र न्यवसतामिति शेषः १
पाद्यानुरटनीत्यादीन् पाद्यानसुरवालकानिति वान्वयः २ अनुश्रवणानंतरं तथैव पपाठय किंतु तस्मा
श्रीनारद उवाच पौरोहित्याय भगवान्मृतः काव्यः किलासुरैः शंडामकौ सुतो तस्य दैत्यराज
गृहांतिके १ तौराज्ञा प्रापितं वा तं प्रह्लादं न यको विदं पाठयामास तुः पाद्यानन्याश्च सुरवाल
कान् २ यत्तत्र गुप्ताणां प्रोक्तं शुश्रुवे नु पपाठ च न साधु मनसा मेने स्वपरा सद्गुहाश्रय ३ ए
कदा सुरराट् पुत्रं कमारोप पांडव पप्रच्छ कथं तावत्समन्यसे साधु यद्रवान् ४ प्र द
च तत्साधु मन्ये सुरवर्य देहिनां सदा समुद्दिग्न धियामसद्वृत्तात् हित्वा त्ते पातंगृहं
धकूपवनं गतो यद्हरिमाश्रयेत् ५
धमेनेतत्र हेतुः सः परद्रव्यसद्गुहः मिथ्याभिनिवेश एव आश्रयो यस्य तत् ३ ४ हेतुः सुरवर्य असद्गु
हात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशाद्धेतोः सम्यग्गुद्दिगताधीर्यं पावनं गतः स न हरिमाश्रयेतेति यत्त
देवाहं साधु मन्ये कथं भूतं गृहं हित्वा आत्मनः पातं अधः पातनिमित्तं कुतः त्र्यधकूपवनं मोहावहं ५

आत्मनः परं निर्वृतिं तन्वतः संगे नदी नस्यान्यस्यापि मनः समं शांतिं व्यधात् ४२ अथ द्रोहमकरोत् ४३
 प्रथमाध्यायात् ४४ सर्वार्थमतिविस्मयेन पुनरुच्यति देवर्षे इति तव त्वत्तः तव वाक्यमिति वा साधवेऽयमवात्
 साधोर्देहेकतवानितियत् एतदेदितुं ४४ उपालभते आक्षिपति अथ तु नैव कुर्वति अपरः शत्रुरिव ४५ अ
 सत्तमम्लोक्तपदारविंदयोर्निषेवया किंच न संगलध्या तन्वतः परं निर्वृतिमात्मनो मुकुटुः संगश्
 नान्यमनः समं व्यधात् ४२ तस्मिन् महाभागे ते महाभागे महात्मे नि हिरण्यकशिपु राजन् न करोद
 धमात्मजे ४३ **युधिष्ठिर उवाच** देवर्षे एतदिष्टा मो वेदितुं तव सुव्रतं यदात्मजाय शुद्धाय पिता दा
 साधवेद्यं ४४ पुत्रान् विप्रतिकूलान् स्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः उपालभंते शिस्तार्थं नैवाद्यमपरे
 यथा ४५ किमुतानुवरा साधुस्तदृशान् गुरुदेवताम् एतकोत्तुहलं ब्रह्मन् तस्माकं विधमप्रभो पितुः
 पुत्राय यद्वपामरणाय प्रयोजितः ४६ **इति श्री महाभारतस्य द्रुपदोऽष्टमोऽध्यायः** ४७
 तु वृणान् अनुकूलान् साधुन् अपगतरोषान् गुरुं यो वै देवतायेषां तान्नुपदिश्याद्यं न कुर्वतीति किमुवक्तव्यमि
 त्यर्थः पुत्राय पुत्रमुदिश्यापितुं देवः पित्राकृतो दैवः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजिताः प्रवर्तिता इतियत् एतकोत्तुह
 लं धर्मार्थं कुरु यद्वा यद्यस्मात्पुत्राय यो दैवः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः अतएव तकोत्तुहलं विधमेत्यर्थः ४६

इति सप्तमोऽध्यायः ४

भा० सं०
१८

भेदस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह स एषः परमात्मैव स्वः पर इति च अविवेकिभिर्निरूप्यते युक्तं चेत्तत् यतः यस्य
वर्त्मनि जिज्ञासायां ब्रह्मादयो मुह्यन्ति तत्र हेतुः दुरत्ययं दुर्घटमनुक्रमणं अनुचरितमनुवर्णनं वा यस्य सः १३
ननु निर्विकारस्य कथं मतिभेदकत्वं तत्राह यथा त्रयो लोहं आकर्षस्य अयं स्कांतस्य समीपे स यमेव भूमति चेत्तस्य
कपाणः सन्निधिरेव कुतो जातस्तत्राह यदृच्छयेति कस्य तपोदानादेः फलमेतदिति न ज्ञायेत इत्यर्थः १४

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दूरत्ययानुक्रमणे निरूप्यते मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादयो
ह्येषां भिन्नमिति १३ यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् स्वयमाकर्षसन्निधौ तथामभिद्यते चेत्तस्य क
पाणिर्दृष्ट्या १४ एतावद्वा स्मरणा योक्ता विरगममहामतिः तं निर्भस्मं शकुपितः स दीनो राजसे
वकः १५ आनीयतामरेवैत्रमस्माकमयत्रास्करः कुलागोरस्य दुर्बुद्धेः शत्रुधैर्यो दितो दमः १६ दैत्ये
यचंदनवने जातो यंकटकद्रुमः यन्मूलोन्मूलपरशो विस्मोर्नालायितोऽर्भकः १७

राजसेवक उवाचेति शेषः १५ वैत्रं कशाजपायानां मध्ये चतुर्थः दमो दंडः अस्य दुर्बुद्धेः उदित उक्तः शास्त्रेषु दुर्बुद्धि
निहेतुः कुलस्यागारवनाशहेतोः १६ तत्कृतस्तत्राह दैतेया एव चंदनद्रुमाः तेषां वने अयंकटकद्रुमतुल्या जातः
तदेवाह यस्य दैत्यवनस्य मूलोन्मूलने परशुस्यानीयस्य विस्मोरयमर्भक एव नालायितः नालं मिवाचरन् यथा
परशोऽष्टकं त्वेव दूरादिनिर्मितो दंडः सहकारित्वं विना छेदनासंभवात् तथा अयं विस्मोर्दैत्यमूल छेदे हे

तुर्जात इत्यर्थः १७

१८

अति २

परपक्षे विमोसमाहिताः परिनिष्ठिताः हासमेवाह बुद्धिरिति ६ विष्णुपक्षे भागवतेः ननु तद्गृहे कृतं सेवां प्र
वेशः सत्यं तथापि प्रतिष्ठनैः ७ दैत्यैर्गृहमानीतं च बालान् सर्वान् अतिक्रम्य तुभ्यं तव ४ १० अहो मायामो
हिता भवन्तो मामाहिपंतीत्याशयेनातावदाह परः सञ्चेति मिथ्याभिनिवेशो यदीयया माययाैव कृतः न तु वा स

ना द वा श्रुता पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ६
सम्यग्विचार्य तां बालान् गुरुगोहे हि जातिभिः विष्णुपक्षैः प्रतिष्ठनैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ७ गृहमा
नीतमाह यप्रज्ञादं दैत्ययाजकाः प्रशस्यस्तस्माद्यावाचा समपठ्यन्त सामभिः च वेत्स प्रज्ञादभ
दं ते सत्यं कथय मामृषा बालानतिक्रम्य तुभ्यमेव बुद्धिविपर्ययः ४ बुद्धिभेदपरिहृत उता हो ते स
तो भवतु भरणं श्रोतुकामानां गुरुणा कुलनन्दन १० प्र द वा परः सञ्चेत्यसङ्गाहः पुंसां य
न्मायया कृतः विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ११ स यदानुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिविभिद्यते
अन्येष्वतथान्यो ह मिति भेदगता सती १२

वः अतएव तया विमोहितबुद्धीनां भवतामेव दृष्टः न तु मम तस्मै अचिंत्यमायैश्चराय नमः ११ अहो किमेतत्प्रल
पसितव बुद्धिभेदो यतो जातः तत्कथयेत्याक्षिपुः सन् तत्प्रसादा देवेत्युत्तरमाह स इति त्रिभिः स भगवान्य

हानुव्रतः श्रुतकुलो भवति तदा पशुना भिद्यते अस्मिन्नात्मनि १२
ता असती मिथ्या विषया भिद्यते अस्मिन्नात्मनि १२
भवति १२

भा० स०

१८

लो१

२६ मित्रत्वेन वर्तमानस्यापित्वविरोधाच्चरणं न संभवितमित्याह संति हीति दुष्टं मे त्र मित्रत्वं येषां ते रोग इति ब्रह्महातृ
य रोगो स्यात्सुरापः प्रयावदंतकः स्वर्णद्वारीतुकुनखी दुश्चर्मगुरुतल्पगदित्यादिस्मृत्युक्तः पातकिनां रोगो यथोदे
ति तथा तेषां मयं विद्वेषादिकमुदेतीत्यर्थः २७ मत्प्रणीतं मया पातितं नो स्मभ्यं कुत कुत्सितं दोषमास्मभ्यं ददाः अडा
ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतां सता असारं ग्राहितां मा मना दृत्य दुर्मते २६ संति ह्यसाधवो लोके
दुर्मित्राश्च दवेषिणः तेषां मुदेत्यधंका लो रोगः पातकिनामिव २७ गुरुपुत्र उवाच न मत्प्रणीतं न परप्र
णीतं सुतो वदत्येष न वेद्रशत्रो नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन नियच्छ मनुक ददाः समानः २८ ना
द वा गुरुणो व प्रतिप्रोक्तो भूय आह सुरः सुतं न च दुरुमुखीयं ते कुतोऽभद्रा सती मतिः २९ प्र
द वा मतिर्न कस्मिं परतः सतो वा मिथो भिपद्येत गृहव्रतानां अदांत गोभिर्विशतांत मिसं पुनः पु
गम आर्षः मयि दोषा रोपं मा कृष्णादित्यर्थः इंद्रशत्रो इति न हि ब्राह्मणेषु न न श्रवितये वरिणानां ३०
वकोपमुचित इति भावः २८ गुरुमुखी गुरुवाक्य उनिता हे अभद्र २९ आस्तामियं वार्ता भवादृशानां विषया
सक्तानां मन्त्रानां अधिकारादित्याशयेनाह मतिरिति परतः गुरोः स्वतो वा मिथो वा अन्योन्यतः नाभिपद्यते न संपद्ये
त केषां गृह एव व्रतं संकल्प्य इति कृत्य चिंता येषां अत एव अदांतै रनु परतै रगोभि रिंद्रियै र्हेतुभूतैः तमिस्रं संसारं

विप्रतां तत्र च विनश्येत्तव वरिणो येषां ३०

१८

इति तं प्रह्लादं भीषयन् धर्मार्थकामवर्गस्य प्रतिपादकं शास्त्रसध्यापयामास १८ ज्ञातं ज्ञेयमुपायचतुष्टयं येन तं ज्ञा
त्वा दैत्येन्द्रं प्रतिमात्रासृष्टं उद्धृत्य स्नापितं १९ २० २१ २२ पादसेवनं परिचर्या अर्चनं पूजा दास्यं कर्मार्थं सख्यं तद्विद्या
सा हि आत्मनि वेदनं देहसमर्पणं यथाविकीर्तयवाच्यादेभिरण्यपास्तनादिविज्ञानं क्रियते तथा देहं तस्मै समर्प्य तस्मै

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनं १८ तत एनं गुरुज्ञात्वा
ज्ञातं ज्ञेयं चतुष्टयं दैत्येन्द्रं शयामास मातृमृष्टमलंकृतं १९ पादयोः पतितं बालं प्रतिनंद्या शिषासुरः य
रिषज्य चिरं दोभ्यां परमा मापनिर्वृतिं २० आरोग्यं कामवधाय मूर्धन्यश्रुकलांबुभिः आसिचैर्द्व्युमि
दमाह युधिष्ठिर २१ हि एष शि रु च प्रह्लादानुचया तां तात सधीतं किंचिदुत्तमं कालेनैतावता युष्मन् य
दशितं दुरोर्भवान् २२ प्रह्लाद उ च अवलंकीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं
सख्यं आत्मनि वेदनं २३ इति पुंसां पिता विष्णो भक्तिश्चेन्नवलक्षणं क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येधीत
मुत्तमं २४ निशम्ये तत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा गुरुपुत्रमुवाचे देहं रुषा प्रस्फुरिताधरः २५

तावज्जनमित्यर्थः २३ इति नवलक्षणं नियमः सा अधीतेन च द्रुगवति विष्णो भक्तिः क्रियते सा च अर्पितैव स
तीयदिक्रियते नतु कृतासति पश्चादप्येते तदुत्तममधीतं ममोत्तमं नत्वा स्मादुरीरधीतं त्रिदितं वा तया वि
धं किंचिदस्तीति भावः २४ २५

निकस ३

अमोघोऽसहनं तेन सहितयारूपा अविष्टो व्याप्रः कषायी भूते आतामे लोचने यस्य हेनैरिताः रक्तसाः वध्यत्वे हेतुः यतोऽ
 यमेभ्रातृहा कुतः ये विस्मोः पादावर्चति तत्पक्षपातीत्यर्थः अतः एवायमित्यन्वयः ३५ अहो विस्मुरप्यविस्मसनीयं
 प्रह्लादं किमिति स्वीकृतवानित्याह विस्मोर्वेति अजहात जहौ ३६ ननु तवायमपत्यं कथं वध्यस्तत्राह परेष्वप्यधमिव
 आहामर्षरूपा विष्टः कषायी भूतलोचनः वध्यतामास्यं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ३४ अयमेभ्रातृ
 हा सोयं हत्वा त्वामहो धमः पितृव्यहंतुर्यः पादो विस्मो दीप्तदिवार्चति ३५ विस्मो वो साध्यं संकिंचुक रि
 ध्यात्यसमं जसः सौ हृदं दुस्त्यजं वित्रोरहाद्यः पंचहायनः ३६ परोप्यपत्यं हितं कृद्यथोषधं स्वदेह
 जोप्यामयवत्सुतो हितः धिं चातदंगं यदुतात्मनो हितं शेषं सुखं जीवति यदिवर्जनात् ३७ सर्वे
 पापैर्हतव्यः संभोजशयनासनैः सदृक्षि मधरः शत्रुर्मुनेर्दृष्टमिवेन्द्रियं ३८ नैर्ऋतास्ते समादिष्टा
 भवो वै शूलपाणयः तिग्मदंतकरालास्त्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ३९ नदंतो भेरवान्नादांश्चिंधि
 मिंधीति वादिनः आसन्नं चादनं नृशूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ४०
 हितं कृच्चैत्रदपत्यमेव सीयं सुतः स्वदेहतोपि अहितं श्रेत आसन्नं चादनं नृशूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ४०
 त्करचरणदितदप्यात्मनोऽहितं चैत्रदपत्यमेव सीयं सुतः स्वदेहतोपि अहितं श्रेत आसन्नं चादनं नृशूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ४०
 नादिषु विषादिप्रयोगैरित्यर्थः यथा दुष्टमिन्द्रियं मुनेः शत्रुः ३८ तिग्मातीक्ष्णं दंष्ट्रायेषां कराला न्यासा

निचिंशते च तेन च ताम्रा लिखमश्रु लिशिरोरुहाः
 यथा ३५ ४०

ननु श्रीकृष्णस्य परमानंदरूपत्वात्ते पितृनिष्ठा एव किं न स्युः तदज्ञानादित्याह मेति येदं राश्याः विषयवासितान्तः
करणाः ते हि विस्मृन् विदुः तत्र हेतुः स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थः येषां ते पञ्चातिंगम्य ननु ते पिगुरूपदेशाद्विस्मृतास्य
ति तत्राह बहिर्विषयेषु येषां ते बहिरर्थास्तानेव गुरुत्वेन गंतुं शीलं येषां ते अतः अंधैरुपनीयमाना अंधायथापं
थां न विदुः किंतु गतं पतंति तथा ते पिदृशस्य तंत्या दीर्घरज्ज्वेदलक्षणायां उरुणि दामानि ब्राह्मणादिनामादीनियस्यां
तस्यां कान्यैः कर्मनिर्वहणैव भवन्तीत्यर्थः तदुक्तं विषया विवृचिन्नानां विस्मरे वसुदूरतः वारुणी दिशतं वस्तुव्रज नैर्द्री
नते विदुः स्वार्थगतिं हि विस्मृदुराशया ये बहिरर्थमातिनः अंधायथांधैरुपनीयमाना वाचीशतंत्यामु
रुदमिव द्याः ३१ नैषामतिस्तावदुरुकमाधिं स्पृशत्यनर्थोपगमो यदर्थः महीयसां पादरजोभिषेकंतिः किंचना
नानदृणीतया वत् ३२ इत्युक्तोपरतं पुत्रं हिण्य कशिपुरुषा अंधीकृतात्मा स्वोत्संगान्निरस्यत महीतले ३३
किमाप्नुयादिति ३१ ननु च एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादि श्रुतिप्रतिपादितं विस्मृकथं न
विदुः कुतो वा तेषां तमिह प्रवेशस्तत्राह नैषामिति निः किंचनानां निरस्तविषयाभिमानानां पादरजसां अभिषेकं यावन्न
दृणीततावत् श्रुतिवाक्यतोपि येषां मतिरुरुक्रमस्याधिं न स्पृशति न प्राप्नोति असंभावनादिभिर्विहन्यत इत्यर्थः अनर्थ
स्य संसारस्यापगमो यदर्थः यस्यायदं धिसर्शिन्यामते रर्थः प्रयोजनं महदनुग्रहाभावा न तत्त्वं निश्चयेनापीह मोक्ष
लेशमित्यर्थः ३२ निरस्यत निरास्यत चित्तेप ३३

भा० स०
२९

अप्रमेयः अपरिमेयानुभावो यस्य न कुतश्चिद्भयं यस्य न वा भविता अन्यथा मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः ४७ औश
नसोऽशनसः पुत्रीतीति शौवि विक्के एकांते ४८ भुवोर्विजंभणवैव वस्ताधिष्ण्यायस्मिन् तस्य चिंत्यं न च क्षहे
नश्यामः पदमालं वनं नैवास्ति यद्वा शिशूनां वृत्तं गुणदोषयोः पदविषयो न भवतीत्यर्थः ४९ तथापि तुर्वध
अप्रमेयानुभावो यस्य न कुतश्चिद्भयोऽमरः नूनमेतद्विरुद्धेन मृत्युर्मे भवितानवा ४७ इति तं चिंतय
किंचिन्म्लानप्रियमधोमुखं शंडामर्कवौशनसौ विविक्त इति होचतुः ४८ जितं तथैकेन जगत्तु
यं भुवोर्विजंभणवैव वस्ताधिष्ण्यायस्मिन् तस्य चिंत्यं तव नाथे च क्षहे न वै शिशूनां गुणदोषयोः
पदं ४९ इमं तु पाशे वरुणस्य वध्वानिधेहि भीतो न पलायते यथा वुडिश्च पुंसां वयसार्थं संव
याया वहुर्भुर्गव आगमिष्यति ५० तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायैदमब्रवीत् धर्माद्यस्य प्रदेष्टव्य
राज्ञायैदमधिनां ५१ धर्ममर्थचकामं च नितरां चानुपूर्वशः प्रह्लादायैव तत्पुत्राजन्मप्रश्रयावनता
न तस्योचितमित्याहुः इमं त्विति यावद्गुरुगमिष्यति तावद्द्वानिधेहि ततः किञ्चित्तु उच्यते व यव ५२
द्विष्यसमीचीनावयसा भवतीति ५० अनुज्ञायैतथेत्यंगीकृत्य ५१ ततश्च प्रह्लादाय धर्मादिकमुच्यते प्रशि
तश्चासावनतश्च तस्मै यथावत्त्रिवर्गमनुशिद्धितमपि साधु न मेने तां शिलां च कुतः वंदे एगदंष्टादिभिः विषयेषु

रमलं येनांते रूपवर्णिता ५२
२९

परेऽस्मिन्नेयुक्तः समाहितः आत्मा मनो यस्य तस्मिन्नेषां प्रहारा निष्फला जाताः तत्र हेतवः ब्रह्मणि निर्विकारे अनिर्दिश्ये
 विषये भगवति निरतिशये श्रव्ये अखिलात्मनि प्रसूतादीनामपि नियन्ता एव भूते परे अपुर्यस्य निर्देवस्य सक्रिया महीद्यमा
 इव ४१ ४२ अभिचारः कृत्यादयः अवपातना निगिरिगुणादधः पातनानि तैः अवरादिषु संनिरोधेषु ४३ पर्वताक्रमणैः
 पर्वतानां तदुपरि क्षेत्रैः च कुचचनेरभिचाराद्या वा वृत्तिं दर्शयति तद्धननं कर्तुं नाभ्यपद्यत न प्राप न शक्नोदित्यर्थः ४४ चिन्ता
 परे ब्रह्मण्यनिर्देशे भगवत्याखिलात्मनि युक्तात्मन्यफला आसन्नपुर्यस्येव सक्रियाः ४५ प्रयासे पहतं तस्मिन्
 हेत्येदं परिशंकितः चकार तद्धोपायान् निर्वधेन युधिष्ठिर ४२ दिग्गजेर्दंष्ट्रकेंद्रैरभिचारावपातनैः सा
 याभिः संनिरोधेष्वगारदानैरभोजनैः ४३ हिमवाय्वग्निशक्तितैः पर्वताक्रमणैरपि न शशाक्यदाहंतु
 मपापमसुरः सुतं चिन्तां दीर्घतमां प्राप्सत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ४४ एष मेव कसाधुत्तो वधोपाया अनिर्मिताः
 ते स्तैर्देहेरसद्धर्मैर्मुक्तः खेनैव ते जसा ४५ वर्तमानो विदूरे वैवालोप्यजडधीरयं न विस्मरति मे नार्थेषु
 नः शोफ इव प्रभुः ४६
 मेवाह एष इति विभिः मे मया असाधुपुरुषं यथा भवति तथोक्तः असद्धर्मैरपकारैः अभिचारैर्वा ४७ अविदूरे
 वर्तमानोऽपि वालोप्यजडधीः निर्भयचित्तः मे अनार्यमन्यायं शत्रुवानं विस्मरति आजीगर्तस्य मध्यमपुत्रः
 सुमशोफो नाम पितृभ्यो हरिश्चंद्राय विक्रीतः स यथा तयोरपकारं विस्मरंस्तद्विपक्षं विद्या मित्रमाश्रित्य गोत्रांत

सुतः
 यद्वा स्वभावापरित्यागे दुष्टासः पुनः
 शोफः पुष्पमिवेति ४६
 रमापन्नस्तद्धत्त यद्वा स्वभावापरित्यागे दुष्टासः पुनः

भोगोद्यमः कथं त्याज्य इति चेत्तत्राह सुखमिति सर्वत्र वशादावपि देवात्पूर्वदृष्टादेव ३ अतस्तदर्थं प्रयासो न कर्तव्यः
यतः प्रयासात् परं केवलं आयुषो व्यय एव यस्तथा तेन प्रकारेण सत्ते मनः प्राप्नोति ४ भयमाश्रितः संसारं प्राप्नुः पुरुष
रूपं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति न विपद्येत अक्षम न भवेत् तन्नश्येदिति वा तावच्छीघ्रं तेनाययते न उक्तं च यावत्सस्य
मिदं शरीरं मज्जरं यावज्जगद्दूरतो यावच्चैन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः आत्मश्रेयसितावदेव विदुषा का

सुखमैन्द्रियकंदेत्यादेहयोगेन देहिनां सर्वत्र लभते देवाद्याद्यादुःखमयत्नं ३ तत्प्रयासो न कर्तव्यो य
त आयुर्व्ययः परं न तथा विंदते दोषं मुकुंदवरणां वृजं ४ ततो यते त कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः शरीरं पु
ष्कलं यावन्न विपद्येत पुष्कलं ५ पुंसो वर्षशतमायुस्तदर्थं वा जितात्मनः निःफलं यदसौ रात्र्यां शेते धं
प्रापितस्तमः ६ मुग्धस्य बालो कोमारे क्रीडतो याति विंशतिः जरया गृस्त देहस्य यात्य कल्पस्य विंशतिः ७
दूरं पूरेण कामेन मोहेन च वलीयसा शोचं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्याप्योति हि ८ को गृहेषु पुमान् सक्त
मात्मानमजितेन्द्रियः स्नेहपाशे दृढैर्वधमुत्सहेतविमोचितु ९

योः प्रयत्नो महान् संदीप्रे भवने च कृपणवने प्रत्युद्यमः कीदृशः आयुर्व्ययक्रममाह पुंस इति त्रिभिः यद्यस्मा
त्तशेते ६ विंशतिवर्षाणि आयुर्व्यय इति ७ दूरं पूरेण दुःखः समं जादाप्यर्थमाशेन ८ ननु यौवने गृहासक्तोऽपि प
श्चाद्विरक्तः सन् तेन यास्यतीत्याशंक्य तदसंभवं दर्शयन् कुमार एवाचरेदित्युपपादयति को गृहेष्विति सप्त

जोसु घ

६

६

२२

५३ परवृत्तः अन्यत्र गतः उपद्रुतः संधिपादपूर्णाद्यैः कीडार्थकनक्षत्रैः कृतो सवैः लब्धावसरैरिति वा ५४ तेषां
 निष्ठां जन्ममरणदिलक्षणां विद्वान् ५५ द्वंद्वारमाणां ईरितैरीहितश्च न दूषिताधीर्यं वायतो बालाः ५६ तस्मिन्ने
 वन्यस्तद्वदयमीक्षणां चयैः ५७ इ स मे च ५ षष्ठे गुरोर्गृह्यग्री प्रह्लादो दैत्यबालकान् अनुकंप्य परंतत्वं ना
 रदोक्तमुपादिशत् निरर्थकं क्रियात्वापैर्युव्ययमजानतां प्रह्लादः सदयं ग्राहधर्मभागवतं कृती कोमारदत्ता
 यथा त्रिवर्गगुरुभिर्गतने उपशिक्षितं तत्राधुमेनेतच्छिक्षां द्वंद्वारमोपवर्णितां ५३ यद्यचार्यः परवृ
 त्तो गृहमेधीयकर्मसु वयस्यैर्वालकेस्तत्र सोपद्रुतः कृतक्षणेः ५४ अथ तान् स्वरूपावाचा प्रत्याकृत्य
 महाबुधः उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ५५ ते तु तद्गौरवात् सर्वे त्यक्तकीडा परिच्छदाः वा
 लैर्न दूषितधियो द्वंद्वारमेरितेहितैः ५६ पर्युपासत गजेन्द्रतन्यास्तद्वदयेक्षणाः तानाह करुणामु
 त्तो महाभागवतो गुरुरः ५७ इ श्री द्वा वे म पु ले प्र स्कं पं मो यः ५ प्र द वाच कौर
 आचरेत्प्राज्ञो धर्माभागवतानिह दुर्लभं मानुषं जन्मतदप्यध्वमर्थदं १ यथा हि पुरुषस्येह वि
 स्मोः पादोपसर्पणं यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मे स्य सुहृत् २
 दिना इहैव मृत्युषं जन्ममिधर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेतत् तत्र कोमार एव यतः तदप्यध्वं न चैवं भूते जन्मांत
 रे यतः दुर्लभं तत्र धर्मानेवाचरेत् न सुखाद्यं प्रयासान् तत्र भागवतानेव धर्मावाचरेदित्येतदुपपादयति यथा हीति

ननु हिः इह पुरुषस्य विस्मोः पादोपसर्पणं प्रिय आत्मे स्य सुहृत् २
 ननु हिः इह पुरुषस्य विस्मोः पादोपसर्पणं प्रिय आत्मे स्य सुहृत् २

५०५०

प्रत्युतचैर्यं करोति इत्याह चित्तेष्टिति नित्यमभिनिविष्टं चेत्तौ यस्य सः परवित्तहर्तुः प्रेत्य नरकलक्षणं इह च दंडादिरूपं यथापि विद्वान् अथाप्यंशताभिलाषः सन् परविपरवित्तं हरत्येव २५ तदेवं को गृहेषु पुमानित्यादिसप्तभिः श्लोके रूपपादितं गृहादिषु प्रसक्तस्य वैराग्याद्यसंभवमुपसंहरति विद्वानपीति स्वस्तोकाय आत्मपरमर्शय न कल्पते किंतु विमूढो यथा तथा विद्यन्तपित्तमभिनिवेशमेव प्रपद्यते तत्र हेतुः य इति स्वीयमिदं पारकमिदमिति भिन्नोभावो

विज्ञेयुनित्याभिनिविष्ट चेत्ताविद्वांश्चदोषंपरविनहर्तुः प्रेत्येहवाच्याप्यजितेन्द्रियस्तदप्रशंतकामो हस्ते
कुटुंबी १५ विद्वानपीत्यंदनुजाः कुटुंबं पुष्पमन्त्रलोकायनकल्पते वै यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः
प्रपद्येत यथाविमूढः १६ यतो न कश्चित् कुत्र विद्वान्दीनः समात्मानमन्त्रसमर्थः विमोचितुकाम
दृष्टां विहारेऽस्तीडामृगो यन्निगडो विसर्गः १७ ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या दैत्येषु संगं विषयात्मकेषु
उपेतनाशयणमादिदेवं समुक्तसंगेद्विज्ञेयपर्वः १८

भावनायत्यसुः १६ तस्मात्तौ मारुतवभागवतो न धर्मान् आचरेदिति स हैतुकमुपसंहरति यतः कश्चिदपि स्वमा
त्मानमोचितुन समर्थः ततः नागयणमुपेतशरणं यातेत्युत्तरेणान्वयः असामर्थ्यहेतुः अलं दीनौ लंपटः अ
तः कामेदृशियासां तासां विहारे क्रीडायां निमित्ते क्रीडामृगः विहारमिति पृथक् पाठे तासां विहारसाधनमात्मा
नायतस्तासां क्रीडामृगः स इत्यन्वयः यत्र यासु निगडः मृगवली तुल्यो विसर्गः पुत्रादिरूपो भवति १७ विदूरात् दूरतः

सगं पारुहत्या यद्वा त्रविद्गुरा श्री ध्रुना एयणमुपेत इत्य
न्ययः यस्मात्स एवापवर्गः इत्यित इहः १८

23

यं अर्थं असुभिः क्रीणाति प्राणहानि मंगी कृत्यापित स्करादिरर्थसाधयति तस्मिन् नर्थे तस्मां को नु विसृजेत् १० किंच क
थमित्यादि प्रियायाः संगति कं स्मरन् कथं त्यजेदिति तृतीये नान्वयः मंत्रान् हित शिस्तान् पान् सुदत्तु च संगतेषां स्नेहेन सि
तो वदः कलानि मधुरा लापनराणि येषां तेषां च संगतेषु नुरक्तं चित्रं यस्य ११ ताश्च सुरगदस्थिताः हृदय्याः हृदयंगमाः
मनोसानुरवः परिष्ठायेषु तान् दृती जीविकाः कल्याः कुलपरंपरा गताः १२ कोशस्तु कोशस्कारी कीटः स यथा

को नर्थे तस्मां विसृजेत् प्राणभ्योऽपि रक्षितः यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्टैस्तस्करस्सेव को वल्लिक् १० कथं
प्रियाया अनुकंपितायाः संगरहस्यं रुचिरं मंत्रान् महत्सु च स्नेह शितः शिष्टानां कलाक्षराणामनु
रक्तचित्तः ११ पुत्रान् स्मरंस्तदुद्दिष्टं हृदय्या भ्रातृत्वं सर्वोपितरो वदीनो गृहान्नो ज्ञो ह परिष्ठायेषु
दृतीस्तुकल्याः पशुभ्यवगति १२ त्यजेत् कोशस्तु हृदयमानः कर्माणि लोभाद्विहृतप्रकामः ओ
पस्थजै ह्यवदु मन्यमानः कथं विज्येत दुरंत मोहः १३ कुटुंबोपायवियन्ति जायुर्न बुध्यते र्थं विहृतं
प्रमत्तः सर्वत्र तापत्रये दुःखितात्मानि विव्यते न सुकुटुंबवामः १४

एहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय हारमपि नावशेषयति तथा कर्माणि हमानाः नन्वविहृतप्रकामोपि दोर्शनेन विरक्तः स न
त्यजेत् त्राह ओपस्थं च श्रेष्ठं जै ह्यवदु च सुखं तदेवाधिकं मन्यमानः अतो दुरंतो मोहो यस्य सः कथं विज्येत विरक्तः स्या
त् १३ दुरंतो मोहं दर्शयन्नाह कुटुंबोपायवियन्ति जायुर्न बुध्यते अतएव ताप

खनुडिं न करेति
खितचित्तोपि न विव्यते दुःखितात्मानि विव्यते न सुकुटुंबवामः १४
यतः सुकुटुंबवामो रा मोरति र्थस्य १४

भा० सं०
२४

ततः किमतश्च तुष्टे च तत्र तस्मिन् किमलभ्यं तथापि गुणपरिणामाद्देवसिद्धिः अयतनतः सिद्धये धर्मादयस्ते किं अगु
णनचमोक्षेण कांक्षितेन किं तमुपायतां नोऽस्माकमकाक्षितस्यापि तस्य सिद्धेः यद्वा माभून्नोक्षः तस्य चरणयोः सारं जुषां सु
धां सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः २५ ननु च धर्मादेरपुरुषार्थत्वे किमित्याचार्याभ्यां वेदोक्तत्वे तस्यैवाभिहितः तत्राह धर्मो
ऽर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गः तदर्थं च यादृक्षाद्या अभिहिताः इत्ता आत्मविद्यात्रयी कर्मविद्या नयदमो न कर्त्तनी तिस्र विविधा च
तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिदृश्ये स्वसिद्धाः धर्मादयः किमगुणेन च कांक्षितेन सैरं
युष्मां चरणयो रूपगायतां नः २५ धर्मार्थकाम इति योभिहितस्त्रिवर्ग इत्ता त्रयी नयदमो विविधा च वाक्त्री मन्ये
तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्यां स्वसुहृदः परमस्य पुंसः २६ ज्ञानतदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो
नरसखः किल नाराय एकांतिना भगवतस्तदकिंच नानापादारविंदरजः प्राप्तुतदेहिनां स्यात् २७
वाक्त्रीतीका तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थं ज्ञातं स सुहृदः स्वात्मार्यामिणः परस्य पुंसः स्वात्मार्यासाधनं चेत्तर्हि सत्यं मन्ये सत्यपरत्वा
त् अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये सत्यं पुनर्निर्द्धौ गुण्यलक्षणां परमस्य पुंसः
स्वात्मार्यामेवेत्यर्थः तदुक्तं भगवता त्रैगुण्यविषयविद्वानिस्त्रैगुण्यो भवाज्जुनेति २६ तेषां विद्यासार्थं गुरुसंप्रदायमाह
ज्ञानमिति नरसखः नारायणः नारायणतदखिलं ज्ञानमाह ज्ञानं किं लक्षणं अन्येदुरपवहिर्मुखैः यत्र नारदः श्रोतावक्ता श्री
नारायणः तत्र कुतो माह शानामधिकार इति मांशं कीत्याह भगवतः एकांतभक्तानां यत्पादरजः तेन प्राप्तुतानां देहिनां सर्वेषां
मपि तज्ज्ञानं स्यात् न तत्तमानामेवेति नियमः २७

२४

वात्मानामस्माकं तद्भजनमशक्यमिति चेन्न तत्राह नदीति वक्त्राया सोऽतिप्रयासः १९ आत्मत्वात् सर्वत्र सिद्धत्वादिति चेत्तु द्वयं
मुपपादयति परवरेष्विति चतुर्भिः ब्रह्मा अतो येषां स्थावर आदि र्वेषां तेषु जीवेषु भौतिकेषु अजीवेषु धरादिषु महत्सु च
भूतेषां काशादिषु २० गुणसाम्ये प्रधाने गुणव्यतिकरे महत्तत्वादौ च परं ब्रह्म स्वरूपः २१ कथं तर्हि दृष्टदृश्य भोक्तृभो
ग्यादिर्भेदः माययेत्याह प्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता न रूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृश्यं भोग्यं देहादितद्रूपेण च व्यापकत

न स च्युतप्रीणयतो वक्त्राया सोऽसुरात्मजाः आत्मत्वात् सर्वभूतानां सिद्धत्वादित्सर्वतः १९ परवरेषु भू
तेषु ब्रह्मा तस्यावरादिषु भौतिकेषु विकारेषु भूतेषु च महत्सु च २० गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे
तथा एक एव परे स्यात्मा भगवानो मयरोऽव्ययः २१ प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयं व्याप्य व्यापकनि
र्देशो ह निर्देशो विकल्पितः २२ केवलानुभवानंदस्वरूपः परमेश्वरः मायया तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया
२३ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सो हृदम् आसुरं भावमुन्मुच्य या तु प्यत्यधोक्षजः २४

यानिर्देशो मायया ईयत इत्युत्तरेणान्वयः वस्तुतस्तु स्वयं अविकल्पितो निर्देशोऽपि सन् यद्वा अनिर्देशोऽपि एवं निर्देश्यः सन्
विकल्पित ईयत इत्यन्वयः २१ यतः केवलानुभावानंदस्वरूपस्य ननु स एव चेत् सर्वत्र तर्हि सर्वत्र सर्व
सत्त्वादपलभ्येत तत्राह गुणात्मकः सर्गो यस्य सा गुणसर्गो जया मायया अतर्हितमैश्वर्ययेन सः २२ यस्मादेवं तस्मात्
सर्वेषु यथाचित्तदया सो हृदं च कुरुत यया दयया उन्मुच्य सत्यज्य २४ ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

३ ४ ५ राज्ञः शिविरं आवासं व्यलुपन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः ६ अनागसंतिरपराधाभेनां नेतुमाहं सिद्धिं
 प्राह ७ अविमर्शः सहं अतः अनया प्रसवपर्यन्तं आस्यतां ततश्च अर्थस्य पदवी मार्गगतः प्राप्ताः सन् पुत्रं
 हत्वामोक्षामीत्यर्थः ८ साक्षात्स्वगुरौरेव महाजतुपिनादिसंबन्धात् त्वया हेतुभूतेन संस्थामृत्युं नयास्यतीति
 पिपीलिकैरहिरिवदिष्टालोकोपतापनः पापेन पापो भक्षीति वादिनो वासवादयः ३ तेषामतिवलोद्योगं निश
 म्यासुरयथपाः बाध्यमानाः सुरभीता दुद्रुवुः सर्वतोदिशं ४ कलत्रपुत्रचित्ताज्ञानं गृहानूपसुपरिष्क
 दान् नावेक्ष्यमाणस्वरिताः सर्वे प्राणपरीसवः ५ व्यलुपन् राजशिविरममराजयकाक्षिणः इन्द्र
 स्तुराजमहर्षीमातरं मम चाग्रहीत् ६ नीयमानां भयोद्विगां रुदंती कुररीमिव यदृष्ट्यागतस्तत्र देव
 विदं दृशेयम् ७ प्राह मेनां सुरपतेनेतुमहस्यनागसां मुंच मुंच महाभाग सती परपरिग्रहा ८ इ
 उ च आलेस्याजठरे वीर्यमविसह्यं सुरद्विषः आस्यतां यावत्प्रसवो मोक्षार्थं पदवीगतः ९ नाहं वा
 अयं निष्किल्बिषः साक्षात् महाभागवतो महान् त्वयानप्राप्यते संस्थामनन्तानुचरो वली १० इत्युक्तं तां वि
 हायेद्गौदेव धर्मे नयन्वचः अनन्तप्रियभक्त्येनां परिक्रम्य दिव्ययौ ११
 तत्र हेतवो निष्किल्बिष इत्यादयः १० अनन्तस्य प्रियो योऽहं स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या एनां प्रद
 क्षिणी कृत्य ११ एमरा मरा म

अनन्तरमपि नारदाद्युक्तमित्याह विज्ञानसंयुतं धर्मं च श्रुतं २८ तत्रातिविस्मिताः पृच्छन्ति प्रह्लादेति एताभ्यामृतेः
 न्यगुरुं न विद्मः एतदागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपाश्वगत इति चेत्तत्राहुः बालानामप्यतिशिशूनामप्यस्माकं एता वीम्व
 नियंतारौ अतस्तवान्यत्रैषानसंभवति स एवात्रागत इत्यपिन संभवतीत्याहुः वाक्येति दुरन्वयः दुर्घटः वि
 श्रुतमेतन्मया पूर्वज्ञानविज्ञानसंयुतं धर्मभागवतं श्रुद्धं नारदादेव दर्शनात् २८ दैत्यपुत्राकुचुः प्र
 ह्लादत्वं वयं चापिन त्वयं विद्महे गुरुं एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीनैः २९ वात्सल्यातः पुरस्य
 स्म सहसंगो दुरन्वयः शिंधिनः संशयं सोम्यस्याच्चेद्विश्रमकारणं ३० इ श्री इा व म पु
 ए स क प्रह्लादानुचरिते षोऽ यः ई ना द वा एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतो
 सुरः उवाच स्मयमानस्तान् स्मरन्मदनुभाषितं १ प्र ह वा पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मंदरा
 चलम् युद्धोद्यमं परं च कुर्विषुधादानवान्प्रति २
 त्वगर्भस्थे स्वस्मिन् नारदभाषितं प्रह्लादो वरुणायामास शिष्यप्रत्ययसिद्धये १ अस्माविनारदादेतन्मया गर्भ
 इतीरितं तत्र सा व कथामाह पद्यैः षोडशभिः सुधीः २ अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ तपसे मंदराचल
 प्रस्थिते सति स्वकृते नैव पापेन पापो सोऽभक्षिभक्षित इति हर्षेण वदंतो युद्धोद्यमं चक्रुः २ ॥ राम राम राम राम

भा० सं०
२६

तदेवं देहधर्मैस्तैलक्षणेनात्मनो देहान्तेर्दृष्टः इदानीमात्मधर्मैरेव भेदं सुदृढं सदा हंकारादिकं त्याजयति आ
त्मानिहः अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतेः अयः अपक्षयशून्यः स्त्वोत्तरेण मेवो मन्निनिश्रुतेः शुद्धनिरवद्यः
निर्जनमिति श्रुतेः एकः एकमेवाद्वितीयाति श्रुतेः क्षेत्रज्ञः विज्ञातारमरेकेन विजानीयादिति श्रुतेः आप्रयः यस्मि
न द्यौः पृथिवी चोत्तरीक्षमिति श्रुतेः अविक्रियः निष्कलनिक्रियं शान्तमिति श्रुतेः स्वरूप आत्मज्योतिः सम्राडिति होवा
चेति श्रुतेः हेतुः स इमां लोकां न सृजतेति श्रुतेः व्यापकः सत्यं ज्ञानमनंतमिति श्रुतेः असंगी असंगो ह्ययं पुरुष इ
आत्मानिहो वायः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आप्रयः अविक्रियः स्वरूपे तु व्योपकोऽसंग्यनावृतः १४ एतेर्द्वादश
भिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः अहंममेत्यसद्भावं देहादी मोहजंत्यजेत् २० स्वरूपं यथा प्रावसुहेमका
रः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्रयात् क्षेत्रेषु देहेषु तेषां योगैरधात्मविद्वद्भगतिं लभेत् २१
तिश्रुतेः अनावृतः पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाविशिष्यत इति श्रुतेः १५ परैः श्रेष्ठैः विवेकसमर्थैः देहादेर्दं विवा
न असद्भावं मिथ्या बुद्धित्यजेत् २० नन्वेवं विविक्तात्मज्ञानिनोऽप्यपरोक्षानुभवेन ब्रह्मता प्राप्तिः कथं स्यात् यतोऽ
हंकारादिकं त्यजेदित्यपेक्षायां तस्यापि प्रकारं सदृष्टं तमाह स्वरूपं कुरु क्षेत्रेषु स्फुरत्स्वरूपं कुरु प्रावसुयोगैर्धर्मना
माधुपायैस्तदुपायाभिज्ञो हेमकारो यथा स्वरूपं प्राप्नुयात् आत्मयोगैः अत्मप्राप्नुपायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मतां अथा
त्मवि-आत्माधिकतरकार्यकारणसंघातज्ञाता २१

इहोष्यतामित्याहेतिशेषः १२ अतिसमीपे १३ अंतर्वतीगर्भिणी दुष्टया भर्तुरागमनानंतरं प्रसूतये एवमपि
स्वगर्भस्यहेमाय १४ तस्याः शोकशान्तौ धर्मस्यतत्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानमात्मानात्मविवेकः तदुभयं प्रादत्त ईश्वरस्य
मर्थः १५ १६ भूयात् भवेत् वैशारदी सार्थतद्धितः देहाद्यहंकारच्छेदनिपुणेत्यर्थः १७ कोसो वैशारदी धीरि

ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमं आश्रयेद्दोष्यतां वत्सेयावत्ते भर्तुरागमः १२ तथेत्यवात्सी
देवर्षेरंतिसाप्यकुतोभया यावद्देत्यपतिर्घोरतपसो नन्यवर्तत १३ ऋषिपय्यचरत्तत्र भक्ताप
रमयासती अंतर्वती स्वगर्भस्य हेमायेता प्रसूयते १४ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्व
रः धर्मस्यतत्वं ज्ञानं च मामप्युपदिश्य निर्मलं १५ तत्तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वात्मा तु स्तिरोदधे रू
षिणानुगृहीतमाना धुना व्यजहात्स्मृतिः १६ भवेतामपि भूयान्मेयदिश्रद्धतेवचः वैशारदी धीः श्रद्धा
तः स्त्रीवात्ता नाचमेयथा १७ जन्माद्याः षडिमे भावादृष्टा देहस्य नात्मनः फलानामिव दृष्टस्य काले

नेम्वरमूर्तिना १८
त्यपेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह जन्मेति दशभिः जन्माद्याः जायते आस्तं वर्द्धते विपरि
णसते श्रयणीयते नश्यतीत्येवं भूतादमेष्टभावाविकाराः वृद्धे सत्येव यथा फलानां दृश्यते तद्वदात्मनितथै
व स्थिते देहस्य दृष्टा इत्यर्थः ईश्वरविष्कारसमर्थी मूर्तिर्यस्य १८ ॥ रामरामरामरामराम ॥ ११ ॥ ११

भा० सं०
२९

विमर्शप्रकारमाह बुद्धेरिति द्वाभ्यां अध्यासः साक्षी २५ अतः एभिर्बुद्धेर्भेदः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षिप्तैः अध्या
त्मधर्मत्वेन तिष्ठतेः बुद्धिधर्मत्वे हेतुः प्रियः प्रियुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः बुद्धेर्विगुणात्मकत्वात् कर्म
कर्तृत्वाच्च तस्या एवेता अवस्थाः आत्मा बुद्ध्या न्वयात् तदेव स्यादिति च भाति न तत्त्वत इत्यात्मनः स्वरूपं बुद्धेर्
जातीयमित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः कुसुमधर्मे रंध्रे सदाशयं वा कुसुमिव २६ ननु तर्हि यथा कुसुमोपाधिकोपि वा

बुद्धेर्जागरणं सप्रः सुषुप्तिरिति कृतं यः तायेनैवानुभूयंते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः २५ एभिस्त्रिवर्णैः प
र्यस्तैर्बुद्धिभेदक्रियोद्भवैः स्वरूपमात्मनो बुद्धेर्द्रव्यैर्वायुमिवा न्वयात् २६ एतद्दूरे हि संसारांगुणक
र्मनिबंधनः अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसां प्रवृत्त्यति २७ तस्माद्बुद्धिः कर्तृत्वं कर्माणां विगुणात्म
नां वा निर्हरणं योगः प्रवाहो परमो धियः २८

ध्ये २

योगो धो विवेकज्ञानेन निवर्तते एवमात्मनः संसारो न निवर्तते इत्याशंक्वाह एतद्द्वारः बुद्धिद्वारः कस्तदवस्था
द्वारको वा न स्वतः हियस्माद्बुद्धेर्गुणाः कर्माणि च ते निवर्तते इति तथा स चाज्ञानमूलः अतोऽपार्थो मिथ्याभू
तोऽपि स्वप्न इव व्यते वायोस्तु रंध्रो द्रव्यवद्रव्यसंबंधस्य वास्तवत्वादिषमो दृष्टान्तः २७ यस्माद्बुद्धिर्निवृत्तिर्घटेते त
स्मात्तु ज्ञानं तस्य निर्हरणं दर्शने किं नर योगः कथं भूतः धियः प्रवाहं जाग्रदादिरूपमयतीति तथा २८

बीज

२७

अध्यात्मविवेकमात्मप्रज्ञोपायमाह अष्टाविति त्रिभिः मूलप्रकृतिः मरुदहंकारौ पंचतन्मात्राणि चेत्पञ्चैव त्रयः स
त्वादयः ते च प्रकृतिगुण एतत्तु भिन्नाः एकादशेन्द्रियाणि पंच महाभूतानि चेति षोडशः पुमानात्मा एकः प्रोक्तः
कपिलादिभिश्चाचार्यैः एकत्वे हेतुः एषु सचित्तेनान्वयात्तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्मरुदाद्याप्रकृतयः स
प्तषोडशकस्तु विकारेण प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति २२ जगत्तज्जगत्तस्युः स्यावरं अत्रैव सर्वसंघातात्म

प्रष्टो प्रकृतयः प्रोक्ता मयस्वहितद्रुणाः विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् २२ दे
हसुसर्वसंघातो जगत्तस्युरिति द्विधा अत्रैव मयः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्तज्जगत् २३ अन्वयव्य
तिरेकेण विवेकेनोपज्ञातात्मना सर्गस्थानसमाप्ताये विमृशद्भिरसत्वरैः २४

केदेहसुखमृग्यः अन्वेष्टव्यः सुशंकचेतदित्याह नेति नेतीत्यन्यापोहे क्रियमाणे स्वयमेवातत्तज्जगत् अना
त्मवर्गात्तथगुपलभ्यमान इत्यर्थः २३ मणिषु सूत्रमिव सर्वत्रानुसृतत्वेनान्वयः अतएव मणिभ्यः सूत्रस्यै
वैकैकं व्यतिरेकश्च तयोर्द्वैक्यत्वेनोपविवेकः एवोक्तो वाचो नोपज्ञाता शुद्धत्वेनात्मना मनसा सर्गस्थानस
माप्तायेः सह स्थितिसंहारः यतो वा उमानिभूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुत्युक्तसंघातेनेत्यर्थः विमृशद्भिः विचा
रयादिः असत्वरैः अवग्रहमृग्यत इति पूर्वणान्वयः २४

भा० स०

२८

वभा १

तस्य भावश्चेष्टादिः तस्य भावो भावना तेनातुक्ते आशयाकृती मनः शरीरे यस्य निर्दग्धवीजमज्ञानमनुशयो वा
सनायस्य सः सम्यगेति प्राप्नोति ३६ ततः किमतः आह अधोक्षजं स्यात्तन्मनसा स्पर्शं पावांतरं तस्याश्रयणं च
शुभः रगादियुक्तः आत्मा मनो यस्य संसृतिचक्रशातनं तन्निवर्तकं बुधा विदुः तदेव वक्ष्येति निर्वाणलये मोक्षः

तदा पुमानमुक्तसमस्तबंधनस्तद्वां वानुक्ता शयाकृतिः निर्दग्धवीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण
समेत्यधोक्षजं ३६ अधोक्षजं लभमिहा शुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनं तद्वत् निर्वाणसुखं वि
दुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ३७ कोतिप्रयासे सुरवालकादरेरुपासने स्नेहदिष्टिद्रवत्सतः स्वस्या
त्मनः सख्यरशेषदेहिनां सामान्यता किं विषयो पपादनैः ३८ रायः कलेत्रं पशवः सुता द्योग्रहो महीकुंजरको
शभूतः सर्वार्थकामाक्षेण भंगुरायुषः कुर्वति मर्त्येऽपि प्रियं चत्वाः ३९

तदात्मकं सुखं विदुः हृदीश्वरमंतर्गमिणं ३७ भक्तिरशकोतिवचनमंतव्यमित्याह कइति छिद्रवत् आ
काशवत् विषयाणामुपपादनैर्ज्जनैः किंतु हेतुः सर्वदेहिनां सामान्यता विषयनिष्ठत्वं शूकराद्यवतारसाधा
रण्यायनेरित्यर्थः न चैवमादौ पौनरुक्त्यदोषः नारदोक्ता वनुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य ३८ अनर्थकं च विष
यार्जनमित्याह रायः अर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य तदुक्तमिति हासेषु धनं हि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव वा श्रव
श्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनं तस्म्येति ३९

तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्ता तसाधनधर्मस्य तत्तन्नाशदोक्तमेवाह तत्रेति पंचभिः यैर्धर्मैर्यथानुष्ठितैर्वीरतिरित्यतः अथ
यायो भवतोक्तः तथा हि गीतासु यत्करोषियस्मासियज्जुहोषि ददासियत् यत्तपस्यसि को ते यत्कुरुष्वमदप्येणमिति भ
क्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चा मितत्वं तदित्यादि २८ तत्रैवांतरंगान्धर्मानाह गुरोः शुश्रूषया भक्त्या प्रेम्णा सर्वेषां ल

तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः यदीश्वरे भगवति यथायै रंजसारतिः २९ गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वल
क्षणपर्येण न च संगेन साधुभक्तानामीश्वर एव धनेन च ३० अथ यातकथायांच कीर्तने गुरुण कर्मणां तस्यादां
बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गे स्तार्हणदिभिः ३१ हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवान्स ईश्वरः इति भूतानि मनसा कामैस्तेः
साधुमानयेत् ३२ एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिं ३३ निशम्य
कर्मणि गुणाननुत्पानं वीर्याणि लीलातनुभिर्कृतानि यदातिहर्षो पुलकाश्च गद्गदं प्रोक्तं ठठ्ठा यतिरिति
नृत्यति ३४ यदाग्रहग्रस्त इव कंचिदसत्या कंदने ध्यायति वंदते जनं मुहुः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते नारा

य एतेत्यात्ममतिर्गतवयः ३५
ध्यानामर्ष्ये न च ३० तस्य लिङ्गानां मीक्षणमर्हणं चादिर्येषांच दनादीनां तैश्च ३१ ३२ निर्जितः षण्णामक्रोधलोभ
मोहमत्सरणं इन्द्रियाणं वाचगोयैः ३३ भगवद्भक्ते लिङ्गान्याह निशम्येति त्रिभिः गुणान् भक्तवात्सल्यादीन् अतिह
र्षेण उक्तो पुलकाः अश्रूणि च तैः गद्गदं यथाभवत्येवं प्रोक्तं ठठ्ठा यति ३४ य ३५

इदानीं तु तयोर्विधौ न सुरपक्षपातेन किंतु ब्राह्मणशापेनासुरीयोनिं प्राप्नोत्यनुग्रहार्थ एवेति वक्तुमिति हासमु
पक्षिपति अत्रैव दद्यादिसहितस्यापि देत्यवधे १२ चेदिभूभुजः शिशुपालस्य १३ १४ एकांतभक्तानामपि दुर्लभा

अत्रैवोदाहृतः पूर्वमिति हासः सुरर्षिणा प्रीत्या महाक्रतोरुज्जनपृथक्तेजातशत्रवे १२ दृष्ट्वा म
हाद्रुतं राजा राजसूये महाक्रतौ वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः १३ तत्रासीनं सुरर्षिं
राजा पांडु सुतः क्रतौ पप्रथ विस्मितमना मुनीनां मृग्यतां मिदं १४ यु छि उ च अहो अ
त्यद्रुतं त्वैतं दुर्लभं कांतिनामपि वासुदेवे परे तत्त्वं प्राप्तिं श्रेयस्य विधिषः १५ एतद्वेदितुमि
च्छामः सर्व एव वयं मुने भगवन्निन्दया वेणो द्विजैस्तमसि पातितः १६ दमघोषसुतः पापश्च
रभ्य कलभाषणात् संप्रत्यमर्शो गोविंदे दंतवक्त्रप्रदुर्मतिः १७ शपंतोरसं कद्विस्नुय द्रुतपर
मव्ययं श्वित्रानजानां जिह्वायां नांधं विविशतुस्तमः १८ प्राप्तिं विद्विषो जातेत्येतदुद्रुतं हि १५ तस्य ह
वेणवत्तरकपात एवोचित इत्याह भगवन्निन्दयेति तमसि नरके १६ दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कल
भाषणावाले कोमलभाषणमारभ्य संप्रति अधुनापि अमर्शः क्रोधी मत्सरी वा १७ श्वित्रः स्वेतकुष्ठः

भा० स०

३

दुरवगाहं दुःप्राप्यं धाम सरूपं यस्य तस्मिन् त्वयं सायुज्यं रयतुः अभूत्तस्यापि दंतवक्त्रलयस्य तस्मिन् त्वयं सा
युज्यं तज्जातकप्रमाणेन सिद्धं निर्देशः १९ एतदद्भुततमं हि अतएतस्त्विति भ्राम्यति भगवान्सर्वज्ञस्त्वं ब्रह्म
२० आभाषसंबोध्य सीदंति निषीदंति ये स्यामि सत्सभा तस्याः सदृशं स्वत्याः कथाः प्राहृत्य नयः २१ भगवन्निन्द
कस्य नरकपातेन भावमिति वदतस्तव कोभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा तदभावादिपुष्टराणां दिवन्निषिद्धं

कथं तस्मिन् भगवति दुरवगाहं धाम नि पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतुरंजसा १९ एतद्भ्राम्यति
मेवुद्धिर्दीपाच्चिरिव वायुना ब्रूयते दद्भुततमं भगवांस्तत्र कारणं २० श्री क वा राज्ञस्तद्व
च आकर्ण्य नारदो भगवान्तरिषिः तुष्टः प्राह तमाभाष्य पृष्टं त्वया सत्सदः कथाः २१ ना द वा नि
दुनस्तव सत्कारं न्यकारार्थं कलेवरं प्रधानपरायोरजन्तविवेकेन कल्पितं २२ हिंसा तदभिमाने
न दंडपारुष्ययोर्यथा यद्वैषम्यं हि भूतानां ममाहमिति पा र्थिव २३

निंदावरणाद्वा तत्र तावद्देहाभिमावकत निंदा निमित्तत्वात् पीडादीनां भगवत्तदभावात् तत्र पीडाशंका
स्तीत्याह साठे विभिः निंदनं दोषकीर्तनं न्यकारस्तिरस्कारः निंदनं स्तुत्यादिज्ञानार्थं प्रधानपुरुषयोरवि
वेकेन कलेवरं कल्पितं रचितं २२ तदभिमानेन भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तत्कृतम् हिंसादिकं च भ
वति तथा नयस्य तु तरेण न्वयः दंडस्ताडनं पारुष्यं निंदा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसा पीडा च भवति २३ ॥

भा० स०
२५

भोगावसराभावाच्चैतैः कउपायोगः इत्याह निरूप्यतामिति प्राचीनैः कर्मभिः क्रियमानस्य कर्मभिः क्रियान
र्थरतिवाच्यन्तयः ४६ ननु कर्मसु सामान्येषु भोगावसरः स्यात्तत्राह कर्मा एतीति न वेदकर्मसु लदेहादि
कंच परमार्थ इत्याह उभयं कर्मच अविवेकत अज्ञानेनैव तनुते ४७ यदुपाश्रयाय दधीनाः ४८ भूतानां प्राणि

निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान् देहभर्तुः सुराः निषेकादिष्ववस्थासु क्रियमानस्य कर्मभिः ४६ क
र्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना कर्मभिस्तनुते देहसुभयं त्वविवेकतः ४७ तस्मादर्थश्च का
माश्रुधमश्च यदुपाश्रयाः भजतानीह यात्मानमनीहं हरिमीश्वरं ४८ सर्वेषामपि भूतानां हरि
रतेश्वरप्रियः भूतैर्महद्भिः स्वकृतैर्भूतानां जीवसंज्ञितः ४९ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यद्गो गंध
र्व एव च भजन्तु कुंदं चरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयं ५० नात्वं हि जत्वं देवत्वमपि त्वं वा सुरात्मजाः
प्रीणनायमुकुंदस्य न व्रतं न वदुः जनाः ५१ न दानं न तपो न ज्ञानं शौचं न व्रतानि च प्रीयते मल
याभक्त्या हरिरन्यदि डं वनं ५२

तां जीवसंज्ञितः ४९ असुराणां अस्माकं अत्र नाधिकारः इत्यपि न वाच्यमित्याह देव इति पं
चभिः ५० ५१ अमलया निष्कामया विडं वनं न टन मात्रम् ५२ राम राम राम राम राम ॥

५३ श्रीसिद्धिकीर्तनस्योपपाद

२५

यन्तदुःखेन भिन्ने न च ग्रसमानंतरं अभिलाषोपपन्ने च सुखं स्वर्गपदस्य दमित्येवं भूताः स्वर्गादिभोगा अपि न सेव्या इति
 त्याह एवं हीति क्षयिष्युत्वे हेतुः क्रतुभिः कृता इति यद्यपीह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लो-
 कः क्षीयते इति श्रुतेः अतएव पुण्यतारतम्येन सातिपुण्याः न च निर्मलाः सद्वादिमत्वात् न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूष-
 णं यस्मिन् ४० किंच यदर्थेयत्वं संकल्प्य अतः संकल्पितात् विपर्यासं विपरिणतं फलं अमोघं अवश्यं प्राप्नोति ४१ तदे-
 वं हिलोकाः क्रतुभिः कृता अमीक्षयिष्युः सातिशयान निर्मलाः तस्माददृष्टं श्रुतं दुषणं परं भक्त्यैक्ये शं-
 भजतात्मने ४० यदर्थे इव कर्माणि विदन्मान्यसकृन्नरः करोत्यतो विपर्यासममोघविंदते फलं ४१ सु-
 खादुःखमोक्षाय संकल्प्य इह कर्मिणः सदा प्राप्तीहया दुःखमनीहयाः सुखारतः ४२ कामान् कामयते
 काम्येयं दर्थमिह पुरुषः सर्वे देहस्तु पारक्यो भगुरेयात्पुंति च ४३ किमु च वहितापत्यदारागारधनाद-
 यः राज्यकोशागजामात्यभृत्याग्राममनास्पदाः ४४ किमेतैरात्मनस्तु व्यैः सुहृद्देहेन न स्वरेः अनर्थ-
 रथं संकाशेर्नित्यानंदमहोदधेः ४५
 वदेव दर्शयति सुखायेति इहया इच्छया क्रियया वायः पूर्वमनीहयाः हेतुसुखेनावृत्तो व्याप्तः आसीत् स
 इहया दुःखमाप्नोत्येव ४२ किंच कामान् भोगान् काम्येर्विषयेः कर्मभिर्वा पारक्यः श्लादिभोग्यः न त्वात्मीयः
 भगुरश्च ४३ किमु देहान् व्यवहिताः अपत्यादयो ममता विषया पारक्या इति वक्तव्यं ४४ किंच स्वयंपुरुषा

शेषस्य किमेतैरित्याह किमेतैरिति ४५

५ मंदात्मनश्चल्यवद्दे मदाज्ञातिलंघितं त्वामद्ययमालयं नेष्यामि ई श्रीभीतवत् किं वलं यस्य सः किं वलः
७ वशं प्रणीता इत्यत्र हेतुः स ईश्वर इति उरवः क्रमापादविज्ञेया यस्य बहुपराक्रम इति वा श्रौज आदिरूपः सत्तं
प्रप्रयावत तं दातं वक्षं जलिमवस्थितं सर्पः पदाहत इव श्वसनप्रकृतिद्वारणः ५ देदुर्विनीतमं च
त्मनकुलभेदकगधम सत्त्वं मच्छासनोद्धतं नेष्यामि च यमलयं ई कुट्टस्य यस्य कं पते त्रयो लोकाः
सहेश्वराः तस्य मे भीतवन्तः दशासनं किं वलं त्यागाः ७ प्र द वा न केवलं मे भवतश्चराजन्स
वैवलं वलिनां चापरेषां परेऽवरेऽमी स्थिरजंगमा ये वृक्षादयो येन वशं प्रणीताः ८ स ईश्वरः का
लउरुक्रमो सावोजः सहः सत्त्वं वलं द्रियात्मा स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः स्रजत्यवत्यतिगुण
त्रयेशः ९ जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनो धत्स्व न संति विधिषः कृतेऽजितादत्मन
उत्पद्यस्थिता तद्विद्यन्तस्य महत्समर्हणम् १०
चैर्यो बुद्धिर्वा ९ मच्छासुरसौ कथं ममापि स एव वलं स्यादत आह जहतीति आत्मनः स्वस्य स्वभावं त्यजः अ
जितादात्मनो मनस कृते विना अन्ये विधिषो न संति किंच तद्विदितदेव सामान्येन मनसो धारणमेव समर्ह
णमाराधनं १० ॥ ५

30

10

10

मयादिगिजयेसर्वे जिताः अतः सांप्रतं न संतीति सत्यमिति चेत् तत्राह दस्युनिति एके भवादृशाः मंदाः पुराश्च
लुपतः सर्वसंहरतः षडिंद्रियलक्षणम् शत्रून् न विजिता अजिता दशदिशः स्वयं जिता मन्यन्ते साधोः सुजितचित्त
स्य देहिनां समस्य जस्य विदुषः स्वाज्ञानकल्पाः परेशत्रवः कुतः स्युः ११ व्यक्तनिश्चितं विल्लवाश्च न चिता इत्य

दस्युत्पराषणविजित्यलुपतो मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश जितात्मनो जस्य समस्य देहिनां साधोः स
मोहप्रभवाः कुतः परे ११ हिर क पुरु च व्यक्तं त्वं मर्तुं कामो सिज्योतिर्मन्त्रविकृत्यसे मुमूर्षूणां हि मे
दात्मनून् ननु स्युर्विल्लवा गिरः १२ यस्त्वयामंदभाग्योक्तो मदन्योजगदीश्वरः को सो दिस सर्वत्र कस्मात्सं
भुनक्ष्यते १३ सो हं विकृत्यमानस्य शिरः कायाद्वरमिह गोपायेत हरिस्त्वाद्यस्य शरणमीप्सितं १४ ए
वेदुरुक्तैर्मुदुरदयै नरुषासु तं महाभायुतं महासुरः खड्गप्रगृह्योत्पतितो वरासनात्संभंत ताडति वलः स्वमु
ष्टिना १५ तदैव तस्मिन्निनदोति भीषणो वभ्रवयेनां उक्ता ह मस्फुरत् यं वै स्वधिस्मोपगतं तज्जादयः श्रुत्वा स
धामाप्स्ययमंगमेतिरे १६ स विक्रमनपुत्रवधे सुरोजसो निशम्य निद्रोद मर्षमद्भुतं अंतः सभायां नदद

शतत्यदं वितत्रसुर्येन सुरारिययपाः १७
येः १२ हे मंदभाग्ययद्यसावस्ति तर्हि कालि प्रह्लाद ह सर्वत्रास्तीति हिरण्यकशिपु राह तर्हि कस्मात्संभेनास्ति।
प्रह्लादस्तु संभं निरीक्ष्यमाणो नमस्यन्नाह दृश्यत इति १३ हिरण्यकशिपुस्तत्र मपश्यन्नाह सोहमिति १४ प्रह्लादेन
मूर्ध्नि वधो जलिनानिरीक्ष्यमाणं संभं ताडितवान् तत्परंतस्य ध्वने राश्रयं १७

दुरासदं प्राप्नुमशकं सर्वं निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि तत्र एवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमाः तैर्विद्रावित
 इत्येव न वा येन तद्रूपं मीमांसमानस्याग्रतः समीपे समुत्थित इति पूर्वोक्तान्वयः २३ तदा विभीषणप्रयोजने विमर्शपूर्व
 कर्तव्यमस्य युधमाह सप्रभिः प्रायेण महामाया विना हरिणा मेव यमेवं भूतो वधः मृत्युहेतुः स्मृतः चिंतितः तथा

दुरासदं सर्वनिजे तत्रायुधप्रवेकविद्रावित इत्येव न वं २३ प्रायेण मेयं हरिणोरुमायिनावधः स्मृतो नेन स
 मुच्यते न किं एवं वृवंस्त्वभ्यपतद् दायुधो न दत्त सिंहं प्रति दैत्यकुंजरः २४ अलक्षितोऽग्नौ पतितो पतंग
 मो यथा नृसिंहो जसि सोऽसुरस्तदा न तद्विचित्रं खलु सत्वधाम निसृतं जसा यो नु पुरापिव तमः २५ त
 तो भिषद्याऽभ्यहमन्मदासुरो रुषा नृसिंहगदयो रुवे गया तं विक्रमं तं सगदंगदाधरो महोरगं तास्य सुतो य
 थाग्रहीत् २६ स तस्य हस्तात्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्ददहिर्गुरुमतः असाध्वमन्यं तदहं नौ कसे
 तदा घनघटाभारत सर्वधिष्ण्याः २७

यनेन समुच्यते न किं चित्स्यादित्येवं वृवन्नभ्यपतदित्यन्वयः २४ त
 दासोऽसुरो नृसिंहस्यो जसि द्रोपतितः अदृष्टो वभव सत्वधाम निसृतप्रकाशो हरो पतितस्या तमो मयस्यादर्शनं
 तद्विचित्रं न भवति तत्र हेतुः यो हरिः पुरा सृष्ट्या प्रलयकालीनतमः नृशो अपि वतास्मिन् २५ विक्रमं तं समं ता
 स्य हरं तं २६ हस्तादुत्कलितः निःसृतः तदा अमराः देवाः सर्वे धिष्ण्या असाध्वमन्यं तदहं नौ कसे

तैर्विद्रावितः २३ तदा विभीषणप्रयोजने विमर्शपूर्वः २४ अलक्षितोऽग्नौ पतितो पतंगः २५ ततो भिषद्याऽभ्यहमन्मदासुरो रुषा नृसिंहगदयो रुवे गया तं विक्रमं तं सगदंगदाधरो महोरगं तास्य सुतो यथाग्रहीत् २६ स तस्य हस्तात्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्ददहिर्गुरुमतः असाध्वमन्यं तदहं नौ कसे तदा घनघटाभारत सर्वधिष्ण्याः २७

सदैवः एवं ध्वनिं श्रुत्वा तदा प्रयंसत् प्राणि विशेषं सर्वतो विलोकय संभस्य मध्यानिर्गच्छत् नृमृगेंद्रयोर्निश्चरूपं
 अहो किमेतदिति मोमांसितवान् निशेषः तस्येव मत्तं भयात् कंतं नृसिंहं रूपं मीमांसमानस्याग्रतो नृसिंहं रूपं द
 र्शः समुत्थितः ॥ १९ ॥ भयानकं त्वमेव दर्शयस्व रूपं मे वाचुर्वर्णयति त्रिभिः प्रतप्तं चामीकरं स्तर्णमिव पिंगानि चंडानि ले
 चनानि यस्मि सटाः जटाः केशराः कंठरोमाणि स्फुरद्भिः सटा केशरैर्जंभितं साहोपमानं नयस्मिन् करालाः तुंगाः

स सत्त्वमेवं परितो विपश्यन् संभस्य मध्यादनु निर्जिहानं नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेत
 नृमृगेंद्ररूपं मीमांसमानस्य समुत्थितो ग्रतो नृसिंहं रूपं तदलं भयानकं ॥ १९ ॥ प्रतप्तं चामीकरं चंडलो
 चनं स्फुरत् सटा केशरं जंभिताननं करालं दंष्ट्रं करवालं चंचलं क्षुरंतं जिह्वं भृकुटी मुखोत्तरां ॥ २० ॥
 सद्योर्ध्वं कर्णं गिरिकंदरं दंष्ट्रं व्यातास्य नासं हनु मेदभीषणं दिवि स्पृशत् कायमदीर्घं पीवरं ग्रीवोरुवक्षः
 स्थलमल्पमध्यमं ॥ २१ ॥ चंडांशुगोरैश्च दुरितं तन्नरुहैर्विषकुंभजानीकशतं नखायुधं ॥ २२ ॥

दंष्ट्रायस्मिन् करवालः खड्गः तद्वच्चंचला क्षुरंतं वलीक्षणं जिह्वायस्मिन् भृकुटीयुक्तेन मुखेनोत्तरां ॥ २० ॥ सद्योर्ध्वं कर्णं
 कुर्वदुर्ध्वं कर्णो यस्मिन् गिरिकंदरं दंष्ट्रं व्यातास्य नासं च यस्मिन् हस्तकपोलप्रांतौ तयोर्भेदेन विदारणेन
 भीषणं दिवि स्पृशत् कायो यस्मिन् अलुकसमासः ॥ अदीर्घं दंष्ट्रा पीवरं स्थला ग्रीवायस्मिन् ऊरुविशालं वक्षस्थलं य
 स्मिन् तच्च तच्च ॥ अल्पमध्यमं उदरं यस्मिन् ॥ २२ ॥ चंडांशुवज्रैरेतन्नरुहैः लोमभिः दुरितं व्याप्तं विषकुंभसर्वतः प्रसृता भुजा

नखायुधं ॥ २२ ॥
 त्रिंशोऽङ्गुलीनि स्तोमाः तेषां शतानि यस्मिन् नखायुधं ॥ २२ ॥
 त्रिंशोऽङ्गुलीनि स्तोमाः तेषां शतानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

नखांकुरैरुत्पलितहस्तरोरुहंयस्यतं दोर्द्धानां यथानियस्यसः तमनुपंथायेषां तान् अन्यानपितत्पक्षपातिनद्वयार्थः ३२
 दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरिसारोपमाहृन्म्या सराभिरवधताः प्रकंपिताः परापतनवाशीर्यततस्य दृष्ट्या विमुष्टरोचिवेषां तेति
 रस्कतप्रभाः अभवन्निति शेषः दिग्भिभादिगजाः ३३ तस्य सराभिरुत्तक्षिप्तानि विमानानितैः संकुला व्याप्रासनी प्रो

नखांकुरैरुत्पलितहस्तरोरुहं विसृज्यतस्यानुचरानुदायुधान् अहन्समंतान् नखशस्त्रपाणिभिर्देहं डयथो
 नुपथान् सदस्त्रजः ३२ सरावधताजलदाः परापतनप्रदास्तदृष्टि विमुष्टरोचिवः अभोधयः श्वासहता
 विचुक्षुभुर्निर्कादभीताः दिग्भिभा विचुक्षुः ३३ द्यौस्तसरोक्षिप्रविमानसंकुलाः प्रोत्सर्पितह्मावपदातिपी
 डिताः ॥ शैलाः समुत्पेतुरमुष्णरं हसात तैजसाखंकुभोनरेजिरे ३४ ततः सभायामुपविष्टमुत्र मेनपासने
 संभृततेजसविभुं अलक्षितद्वैरथमृत्यमर्षणं प्रचंडवक्रं नवभाजकश्चन ३५ निशम्य लोकत्रयमस्त
 कज्वरं तमादिदैत्यं हरिणहतं मृधे प्रहर्षवंगो कलिताननामुद्रुः प्रसूनवर्षेर्वदुषुः सुरस्त्रियः ३६ तह
 विमानवलिभिर्नभसलंदिदक्षतां संकुलमासनाकिना सुरानकादुन्मयाथजघ्रिरेगन्धर्वमुखाननतुर्जगुः
 तस्यैतत्स्थानात् प्रकर्षणोदसर्पत ३७ स्वभृत्यैश्चर्यमाश्चर्यमिव मत्वा कौतुहेन तस्यासने उपविष्टं भयात्कोपिनवभा
 जनासेवत नलक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्वायेन ३८ लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरो व्यथेवदुः सहं प्रहर्षस्य वेगेन उत्कलि
 तानि विकशितान्या ननानियासांताः नृहरिवदुषुः ३९ नाकिनाविमाववलिभिः सुराणामानकाः पटहाः तैर्जघ्रिरेवादिताः
 त्रियोः परसोननतुः ३९

यस्य हस्तास्वयं मुक्तः तं नृहरिं स्ववीर्याच्छलं तं मन्यमानः खड्गचर्मणा प्रगृह्य पुनस्तं आसज्जत अभ्यपद्यतेत्यन्वयः २८ शेषे
 न स्पेव वे गोयस्य तं शतचंद्रवर्त्मभिः खड्गचर्ममार्गैः अष्टिद्रुं यथाभवत्येवमुपेय्य ध्वंश्चरंतं अट्टहासमेवाह खरं तीव्रं उत्सने
 न महाशवेनोत्सृज्य भयंकरं तद्भयेन हरेस्तेजसा च निर्मलितेऽक्षिणी यस्य २९ ग्रहणे दृष्टांतः व्यालो यथा आखुं मू
 षकं विदारणे दृष्टांतः अहिं गरुड इवेति विष्वक् सर्वतः स्फुरंतं निःसरंतं ग्रहणेनातुरं विवशं इंद्रेण सह पुच्छे तत्र तस्य
 तं मन्यमानो निजवीर्यं शक्तिं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणा प्रगृह्य
 वेगेन जितश्रमो मध्ये २८ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतं मष्टिद्रुमुपेय्य धो हरिः कृत्वा दृहासं खरमु
 त्सनोत्सृज्य निर्माक्षितां च ग्रहे महाजवः २९ विष्वक् स्फुरंतं सहसा तुरं हरिर्व्यालो यथा खुं कुलिशोक्त
 तत्तत्तं दार्यूरुमायात्वरदारलीतयानखैर्यथा हिं गरुडो महाविषं ३० सरं भद्रः प्रहस्य कराललोचनो
 व्यात्ताननांतं विलिहन्से जिह्वा असकुलवाक्ता रुणकेशरु ननो यथात्र माली द्विपदस्य या हरिः ३१
 युक्तेन कुलिशेन नक्षत्रात्तगपियस्य दारिसभायां नांतर्न वहिः ऊरुं ऊरौ निपात्य भूमौ नचां वरेन खे नव्यं सुमद्भिर्वा
 एवं दिवानक्तं परिहाराय संध्यायामिति दृष्टव्यं ३० तैत्यवधमुक्ता तद्भृत्यवधमाह द्वाभ्यां सरं भेदं दुष्टेभ्यो निकरा
 तानिलोचनानियस्य असृजोरक्तस्य लवैर्विदुभिरक्ताः अतएव अरुणाः केशराश्चाननं च यस्य सः कदवद्विपहत्य

अहं निरुत्तरं एतन्वयः ३१
 अहं निरुत्तरं एतन्वयः ३१

३८ गंधर्वास्त्रसश्चाराणाश्चेत्यर्थः ३९ नरशार्दूलं पुरुषोत्तमं ब्रह्मादयो नृसिंहस्य शंकयाः कुलचेतसः आरादेवा
स्तुवन् सप्तदशश्लोकैः पृथक् पृथक् ४० अनंताय अनंतं प्रसादयितुं न तोस्मि अनंतत्वे हेतुः दुरंता शक्तयो यस्य तत्कुतः
विचित्राणि वीर्याणि प्रभावा यस्य तत्किमर्थं पवित्राणि शोधकानि कर्मणि यस्य पवित्रवीर्यं त्वमेवाहं विश्वस्येति संदधते स

तत्रोपब्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादयः ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ३८ मनवः प्रजानां पतयो गंध
र्वास्त्रसश्चाराणाः यक्षाः किंपुरुषा भूतवेतालाः सिद्धकिन्नराः ते विष्णुपाषादाः सर्वे सुनंदकुमुदादयः ३९ मू
र्ध्नि वेधांजलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसं ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरं चरा पृथक् ४० श्रीवसो वच न तोस्म्यनं
ताय दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे विश्वस्ये सर्गस्थितिं संयमान् गुरोः स्वलीलया संदधते च यथा
त्मने ४१ श्रीरुद्र वा कोपः कालो युगांतस्ते ह तोयमसुरोऽत्यक्तः तत्सुतं पाह्युपरतं भक्तं ते भक्तव

स्य ककुर्वते एवमपि अव्यातात्मने अप्रच्युतस्वरूपाय ४१ रुद्रस्तुतकोपकालाभिज्ञो नायकोपाव
सर इति तं प्रार्थयते सहस्रयुगांतस्त्वकोपस्य कालः कोपायोग्यश्चायमिति त्याह अकल्पः अत्यल्पः
अतः कोपानि वृत्त्या प्रकृता दमाहिंसीरित्याह तत्सुतमिति यदा अकालेऽप्ययं कोपाः स्फुरन्त एव इति चेत्
तर्हीदानीं कोपं त्यक्ते मया हीत्यर्थः ४२

चित्तरस्तु आक्षेपेन परमोपकारणं प्रणमंति॥ आह्वानि आह्वयुक्तानि पिंडादीनि॥ नोऽस्मभ्यं पुत्रैर्दत्तानि प्रसभं वला
तस्वयमधिकृत्य बुभुजे॥ किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपि वत्॥ तानि तस्योदराद्य आर्षत आहृतवान् कथं
भूतात् न खेर्विदीर्णवपायस्मात् वपाविदारणस्य तद्गतपिंडोदर एव फलमिति भावः॥ ४५॥ योगसिद्धांगतिं श्रुति
पितरञ्च॥ आह्वानिनो धिबुभुजे प्रसभं तनुजैर्दत्तानि तीर्थसमये प्यपि वत्तिलां वु॥ तस्योदरा नृववपा
द्य आर्षतस्मै नमो नृहरये खिलधर्मगोप्रे॥ ४५॥ सिद्धा ऊचुः॥ यो नो गतिं योगसिद्धाम साधुरहोषी द्योग
तपोवलेन॥ नानादण्यं तं न खेर्विददारतस्मै तुभ्यं प्रणतास्मो नृसिंह॥ ४६॥ विद्याधर ऊचुः॥ विद्यां पृथग्धार
णयानुरुद्धान्यधेदत्तो चलवीर्यद्विप्रः॥ स येन संख्ये पशुवद्वत्संमायानृसिंहं प्रणताः स्मनित्य॥ ४७॥ नागा
ऊचुः॥ येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः॥ तद्धतः पादनेनासां दत्तानं दनमोस्तुते॥ ४८॥ मनव ऊचुः॥ म
नवो वयं तव निदेशकारिणो दिति जेन देव परिभूतसेतवः॥ भवता खलः स उपसंहतः प्रभो करवामते किमनुशाधि
मादिसिद्धिं॥ नाना अनेकाः दर्पा यस्य तं तस्मै तुभ्यं तत्त्वमुद्दिश्य॥ ४९॥ विद्यां श्रुतं हानादिलक्षणां॥ अनुराधा संप्रोक्ता संख्ये युक्ते
४९॥ रत्नानि कणामुत्थितानि स्त्रीरत्नानि च तस्माः स्त्रियः॥ आसां स्त्रीणां दत्तं श्रानं होयेन तस्मै वोधनं॥ पावंतरे अस्माकं दत्तं आ
नं होयेनेति॥ ४९॥ नृसिंहेनावलोकिताः सती मूर्द्धि च द्वां जलयो मनवः प्रोबुः॥ मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वरुणश्च मध

प्रसभं वला तस्वयमधिकृत्य बुभुजे॥ किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपि वत्॥ तानि तस्योदराद्य आर्षत आहृतवान् कथं भूतात् न खेर्विदीर्णवपायस्मात् वपाविदारणस्य तद्गतपिंडोदर एव फलमिति भावः॥ ४५॥ योगसिद्धांगतिं श्रुति पितरञ्च॥ आह्वानिनो धिबुभुजे प्रसभं तनुजैर्दत्तानि तीर्थसमये प्यपि वत्तिलां वु॥ तस्योदरा नृववपा द्य आर्षतस्मै नमो नृहरये खिलधर्मगोप्रे॥ ४५॥ सिद्धा ऊचुः॥ यो नो गतिं योगसिद्धाम साधुरहोषी द्योग तपोवलेन॥ नानादण्यं तं न खेर्विददारतस्मै तुभ्यं प्रणतास्मो नृसिंह॥ ४६॥ विद्याधर ऊचुः॥ विद्यां पृथग्धार णयानुरुद्धान्यधेदत्तो चलवीर्यद्विप्रः॥ स येन संख्ये पशुवद्वत्संमायानृसिंहं प्रणताः स्मनित्य॥ ४७॥ नागा ऊचुः॥ येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः॥ तद्धतः पादनेनासां दत्तानं दनमोस्तुते॥ ४८॥ मनव ऊचुः॥ म नवो वयं तव निदेशकारिणो दिति जेन देव परिभूतसेतवः॥ भवता खलः स उपसंहतः प्रभो करवामते किमनुशाधि मादिसिद्धिं॥ नाना अनेकाः दर्पा यस्य तं तस्मै तुभ्यं तत्त्वमुद्दिश्य॥ ४९॥ विद्यां श्रुतं हानादिलक्षणां॥ अनुराधा संप्रोक्ता संख्ये युक्ते ४९॥ रत्नानि कणामुत्थितानि स्त्रीरत्नानि च तस्माः स्त्रियः॥ आसां स्त्रीणां दत्तं श्रानं होयेन तस्मै वोधनं॥ पावंतरे अस्माकं दत्तं आ नं होयेनेति॥ ४९॥ नृसिंहेनावलोकिताः सती मूर्द्धि च द्वां जलयो मनवः प्रोबुः॥ मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वरुणश्च मध

प्रजापतयोऽपि तद्वलोकिताः प्रोचुः हे परेश ते त्वया भिसृष्टाः प्रजेशा वयं येन निषिद्धाः संतः प्रजान् सृजामः
 स एव भिन्नवत्सो यस्य सः नु निश्चितं मृतः शेते ॥ अतः परं प्रजाः सृज्याम इति हृष्यन्तः प्रादुः हि सत्त्वमूर्ते तवायम
 वतारो जगतो मंगलं ॥ ५० ॥ गंधर्वा अपि तद्वलोकिताः प्रोचुः हे विभो वयं ते त्वदीयाः नराः नर्तकाः नाद्ये नृत्ये गायकाश्च

प्रजापतय ऊचुः ॥ प्रजेशा वयं ते प्रजेशा भिसृष्टान् येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः स एष त्वया भिन्नवत्सा
 नु शेते जगन्मंगलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥ ५० ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ वयं विभो तनूनाद्यमायका येनात्मसाद्दीर्यव
 लो जसा कृताः ॥ स एष नीतो भवता दशमिमां किमु त्वयस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ५१ ॥ चारणा ऊचुः ॥ हरे त
 वां घ्रिपंकजं भवापवर्गमाश्रिताः ॥ यदेष साधु हृष्यस्त्वया सुरः समापितः ॥ ५२ ॥ यज्ञा ऊचुः ॥ वयमनु
 चरमुखाः कर्मभिस्ते मनो ज्ञेस्त इह दिति सुतेन प्रापिता वाहकत्वं ॥ स तु जनपरितोषतत्कृतं जान

ता तेन रहर उपनीतः पंचतां पंचविंशः ॥ ५३ ॥
 येन स्वाधीनाः कृताः कथं भूतेन वीर्यशौर्यवलं शक्तिः ॥ ताभ्यामोजः प्रभावो यस्य तेन इमां दृशामत्यु उचितमेत
 दित्यादुः किमिति ॥ ५४ ॥ भवापवर्गसंसारनिवर्तकम् ॥ आश्रयलेहेतुः ॥ यद्यस्मात्साधूनां हृदि भजनकत्वेन
 शेते तिष्ठतीति तथा ॥ स एषोऽसुरस्त्वया समापितः ॥ अंतनीतः ॥ ५५ ॥ मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषु मुख्याः पंचतां मृ
 त्युं हे पंचविंशश्चतुर्विंशतत्वनियामकः ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॥ ॥ समरामरामराम ॥ ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॥

भा० स०
३६

इत्याद्याभक्ताभक्तानुकंपितामाह स्वमिति स प्रभिः एवं दूरतमेव स्थितास्तुवंतः मन्युना संभ्रमश्चावेशो यस्य तं उप
गंतुं नाशकं वने महदद्भुतरूपं हृष्टाशकितासतीतं नोपजगाम अद्भुतत्वे हेतुः अदृष्टेति ॥ २ ॥ उपेहि उपगच्छ ॥ ३ ॥
काल एवाहितस्माद्वित्रस्ताधीये घाते घातकृतमभयं येन तत् ॥ ४ ॥ तस्य करस्य शीर्षं धृतं निरस्तमखिलमभुभं
नारद उवाच ॥ एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः नोपे ॥ तुमशकमन्युं संभ्रमं सुदुरासदं ॥ १ ॥ साक्षाच्छ्रीः
प्रेषिता देवैर्दृष्टान् महदद्भुतं ॥ अदृष्टाश्रुत एव त्वात्सानोपेया यशकिता ॥ २ ॥ प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्माव
स्थितमतिकै ॥ तात प्रशमयोपेहि स्ववित्रे कुपितं प्रभुं ॥ ३ ॥ तथेति शनकैराज नमो भगवतोऽभक्तः
उपेत्य भुविकायेन ननामविधुताजलिः ॥ ४ ॥ स्वपादमूले पतितं तमभक्तं विलोक्य देव रूपया परिभु
त ॥ उत्थाप्य तच्छीर्षं दधाकरं वुजं कालाहिवित्रस्तधिया कृताभयं ॥ ५ ॥ सतकरस्य शीर्षं धुताखिलाभुभः
सपद्यमिव्यक्तं परात्मदर्शनः ॥ तत्पादपद्मं हृदि निर्वृत्तो दधौ हृष्टात्तुः क्लिप्तहृदश्चुलोचनः ॥ ६ ॥ अस्तौ
षीधरि मेकाग्रमनसा सुसमाहितः ॥ प्रेमगद्गदया वाचा तन्यस्तहृदये क्षणः ॥ ७ ॥
यस्य सपदि तत्क्षणमेव अभिव्यक्तं अपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य निवृत्तः सन् हृदि दधौ हृष्टांतीरो मां चि
ता तनुर्यस्य क्लिप्तमाद्रितयस्य अश्रुलिलोचनयो यस्य भक्तस्य श्रीपरमपुरुषार्थे तया दधौ न सोधनत्वेनेत्यर्थः
सुसमाहितमेवाह तस्मिन्नेव न्यस्तहृदये मीक्षणं च येनेति ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

किंपुरुषास्तु त्वंस्तोतुं के वयं वरा का इत्याहुः ॥ वयं किंपुरुषास्तु प्रप्राणिनः ॥ त्वं महानद्भुतप्रभावः पुरुषेन न्ययं म
हन् देवो हत इति किं न वर्यत इत्याशंक्य दियदेतदित्याहुः ॥ अयमिति ॥ ५४ ॥ सत्रेषु यज्ञेषु ते त्वया हतः एतद्विष्णु
भद्रं कृतं ॥ ५५ ॥ अमुना दितिजेन विष्टिर्मृत्युं कर्म अमुनिरंतरं कारिताः ॥ अतः परं नः विभवाय समृद्धये भव ॥ ५६ ॥

किंपुरुषास्तु ॥ वयं किंपुरुषास्तु महापुरुष ईश्वरः ॥ अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥ ५४ ॥ वै
तालिजा ॥ सभासु सवेष्टुतवामलयशो गीता सपथी मुहती ललामहे ॥ यस्तां च नैषीद्रुषमेव दुर्जने
दिष्टा हतस्ते भगवान् यथा मयः ॥ ५५ ॥ किं नर ॥ वयमी ॥ किं नरगणास्तवानुगादिति जनेन विष्टि मनु
नानुकारिता ॥ हरे सवृजिनो व ॥ सादितो नरसिंहनाथ विभवाय नो भव ॥ ५६ ॥ विष्णुपार्षदा ॥ अद्यैतद्वरे
नररूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणं सर्वलोकशर्म सोयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्येदं निधनमनुग्रहाय
विभः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पुरुषोत्तमसंस्कंधे प्रह्लादादिविरचिते वैष्णवधोनामोऽष्टमोऽध्यायः ॥

सस्माकं भक्तानां शरणं दद्यात्प्रद ॥ सर्वेषां लोकानां शर्ममंगलमेतद्भुतं रूपं ॥ अद्यैव दृष्टं ननु सर्वं विधिकरः किं
करः ॥ ५७ ॥ इति सप्तमः ॥ ८ ॥ नवमे ब्रह्मण भीत्या चोदितोऽसुरबालकः ॥ कोपं प्रशमयन्नस्तोत्रं सिंहम
तिभीषणम् ॥ उग्रो यनुग्रवायं स्वभक्तानां नृकेशरी ॥ केशरी वस्वपातानां न्येषामुग्रविग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवंभक्तैश्चकेवलयाहरेस्तोषःसंभवतीत्युक्तं। इदानींभक्तिंविनानान्यत्किंचित्तत्रोषहेतरित्याहविप्रादिति॥ पूर्वोक्ताधना
दयःद्विषट्कदशागुणस्तैर्युक्ताद्विप्रादपिपचवरिष्टमन्येयद्वा॥ सत्सुजातोक्ताद्वदशधर्मादयोगुणाद्रष्टव्याः॥ तदुक्तं
मंवेदमश्नुतेचहमासय्यंकीर्त्तित्तानुसूया॥ प्रज्ञाश्चदानंचधृतिःशमश्चमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्येति॥ कथंभूतातत्र
विंदनाभस्यपादारविंदाद्विमुखात्॥ कथंभूतंमप्यचं॥ तस्मिन्नारविंदनाभेअर्पितामनश्चादद्योयेनत॥ ईहितंकर्मवृष्टिस्तद्व
तुःएवंभूतःमपचःसर्वकुलंपुनाति॥ भूरिमानोगर्वोयस्यसत्तुविप्रः॥ आत्मानमपिनपुनातिकुतःकुलंयतोभक्तिहीनस्येतेगुणाः॥

विप्राद्विषट्कगुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात्पचवरिष्टं॥ मन्येतदर्थितमनोवचनेहितार्थप्राप्तं
पुनातिसकुलंनतुभूरिमानः॥ १०॥ नैवात्मनःप्रभुरयंनिजलाभपूर्णमानंजनादविदुषः॥ करुणवृणी
ते॥ यद्यज्जनेभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिमुखस्ययथामुखश्रीः॥ ११॥

गर्वायभवन्ति॥ नतुमुदये॥ अतोहीनइतिभावः॥ १०॥ तर्हि किंधनाद्यर्थेणेनसम्मानं प्राकृतस्वभगवानपेक्षतेनेत्याह नैवेति
अयेप्रभुरीश्वरः॥ अविदुषोःत्यक्ताज्जनात्मानं पूजामात्मनोर्थेनवृणीतेनेष्यति यतोनिजलाभेनैवपूर्णः॥ तर्हि पूजानेष्ट
थिवतत्राह॥ करुणःकृपालुः॥ अतोवृणीतेच॥ तत्रहेतुः॥ यद्यदिष्टति ययमानं॥ यद्वा॥ यद्यस्मात् यत्र येनधनादिनाभगवते
मानंविदधीततदेवात्मनेभवतिनान्यत्॥ यथामुखेकतैवतिलकादिश्रीःशोभाप्रतिविवस्यभवतिनतुसाक्षात्स्यैवक

॥ ११॥

स्वस्मिन्निवसमसेषु तत्तत्प्राप्तवदृष्टये ॥ प्रकृदाः सौतिसत्यद्येर्द्विचत्वारिंशताहरिं ॥ तत्र तावदात्मनो भगवतस्तु ता
वनधिकारमिवाशंक्याधिकारं संभावयन्नाह ब्रह्मादय इति पंचभिः ॥ मुनयो मननशिला ॥ सिद्धाः ज्ञानिनोऽपि कथं
भक्ताः सत्त्वैकस्मिन् तानो विस्तारो यस्याः सामतिर्येषां ॥ तथा विधा अपि वचसां प्रवादैरपि ॥ तथा वदुर्भिर्वक्ष्यमा
गैर्गुरोरपि पंश्रीनसिंहमारधयितुं नपि पुः न पूर्णः ॥ न शक्ता इत्यर्थः ॥ सह रिभे कथं तोषं प्राप्नुमहेति ॥ तत्र हेतु उग्र

प्रकृदा उवाच ॥ ब्रह्मादयः सुरगणामुनयोऽप्यसिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवादैः ॥ नाराधितुं पुरु
गुरोरधुनापि पिपुः कंतोऽष्टमहैरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥ मन्येधनाभिजनरूपतपः श्रुतौ जज्ञेजः प्रभाववल्लयो
रुष बुद्धियोगाः ॥ नाराधनाय हि भवंति परस्य पुंसो भक्त्या तु तोष भगवान्गजयथ पाय ॥ ९ ॥

तिसमेह २

घोरा आसुरी ज्ञातिर्यस्य ॥ ८ ॥ एवं हरि तोषणे स्वस्या योग्यतां संभावयति ॥ मन्य इति द्वाभ्यां ॥ अभिजनः सत्कुले जन्म
रूपं सौंदर्यं श्रुतं तांडित्यं ॥ ओजः इन्द्रियैर्गुणं ॥ तेजः कांतिः प्रभावः प्रभावः प्रतापः ॥ पौरुषमुद्यमः बुद्धिप्रज्ञायोगाः
शौगः ॥ एते धनादयो द्वादशापि गुणाः परमस्य पुंसः ॥ नाराधनाय न भवंति हियतः केवलं या भक्त्यैव सत्पुगजेन्द्राय
तुष्टोऽभवत् ॥ ९ ॥

तत्रस्माद्देवां ब्रह्मादीनां मयपरिहारयमन्युयच्छउपसंहर॥ यदर्धेयं मन्युः सचासुरः साधनां संतोषार्थं अद्य हतः अतः
परं क्रोधेन कार्याभावात् क्रोधं नियच्छ॥ न च न्येषां वधे न साधुः किं मोदेत तत्राह॥ श्विकादेः परोषद्रवकारिणोऽन्यत
एव जातया हत्या वधेन तस्यैव तद्द्रवजातमिति साधुरपि मोदेतेव॥ तर्हि वदन्तां सुरावहत्या दमुं क्रोधं न प्रयच्छता
मिति चेत्तत्राह॥ लोकाश्च निवृत्तिरताः प्राप्ताः संतः प्रक्षियन्ति॥ क्रोधोपसंहरं॥ प्रतीक्षन्ते॥ तर्हि जनानां पुनर्भयाभावाय म

तद्यच्छमन्युमसुरश्च हतस्वयाद्यमोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या॥ लोकाश्च निवृत्तिमिताः प्र
क्षियन्ति सर्वरूपं नृसिंहविभवाय जनाः स्मरन्ति॥ १४॥ नाहं विभेभ्यः जितेति भयानकास्य जिह्वा कर्कने
त्रभृकुरीरभसो मदेष्टात्॥ अतः स्वजः क्षतजकेशरशंकुकर्णात् निर्द्रादभीतदिगिभाद रिभिर्नखा
न्यंधारयामीति चेत्तत्राह रूपमिति॥ विभयाय भयनिवृत्तौ एतद्रूपस्मरणं देवभयनिवृत्तेर्नमः॥ १५॥
न्युधारणेन कृत्यमस्तीत्यर्थः॥ १४॥ त्वंचैद्धिमेधितर्हित्यजामीति चेत्तत्राह॥ नाहमिति भो अजितः॥ तेऽस्माद्रूपात् अ
हं न विभेभिर्कथं भूतात्॥ आस्यं च जिह्वा च कर्कसदृशनेत्राणि च भृकुरीनारभसश्चाशेषश्च॥ उग्रादंष्ट्राश्च एता
नि प्रतिभयानकानि यस्मिन् तस्मात् अत्र मयः स्वजायस्मिन् तत्र अत्रैव कृतस्मात् क्षतजाताः केशरायस्मिन् शंकु
वदुर्न तोस्तब्धौ कर्णौ यस्मिन् तच्चैतस्मात् निर्द्रादेन भीतादिगिभायस्मात् अरीर्न भिंदतीत्यरिभिर्दितानि नखाश्चा

तच्चैतच्च १

विभयाय भयनिवृत्तौ एतद्रूपस्मरणं देवभयनिवृत्तेर्नमः॥ १५॥
विभयाय भयनिवृत्तौ एतद्रूपस्मरणं देवभयनिवृत्तेर्नमः॥ १५॥

तस्मादेवं भगवान् भक्तैव तुष्यति तस्मादहं नीचोऽपि विगत क्लवः सन् ईश्वरस्य महिमहिमानं सर्वप्रयत्नेन स्तु-
मनीषानुसारेण वर्णयामि अज्ञानतोऽपि स्तुतिकरणं हेतुमाह येनैव महिम्ना अनुवर्णितेन अविद्यया संसारम-
नुप्रविष्टः पुमान् एतमुद्धेत तन्महि अन्त्यस्य तथा शोधकस्याभावादित्यर्थः १२ तदेवमात्मनः स्तुतावन-

तस्मादहं विगत क्लव ईश्वरस्य सर्वात्मना महिगुणमियथा मनीषं नीचो जया
गुणविसर्गमनुप्रविष्टः एतयेन हि पुमाननुवर्णितेन १२ सर्वे ह्यमी विधिक-
रास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेशेन चोद्धिजंतः होमाय भूतयुतात्मसुखा-
य वास्य विक्कीदितं भगवतो रुचिरवतारैः १३ ॥

धिकारं प्रहृत्य इदानीं स्तुवन् श्रीनृसिंहं गुणैः कोपोपसंहारं प्रार्थयते सर्वदा तिष्ठाम्यं भो ईश श्रीमी उद्धिजं
तो विभ्यतः सर्वं ब्रह्मादयः सत्त्वमूर्तेस्तव विधिकरास्तव नित्यो गकर्तारो भक्ता एवा न्येन च वयमसुरा इव वैरभावे-
न ते भक्ता किंतु प्रहृत्यैव तव रुचिरवतारैर्विविधं कीदृशं अस्य विश्वस्य होमादिप्रयोजनं यत्तु भयोत्पादनाय १३

भा० स०
३५

ननु ह्यस्य योगेन प्रवृत्तस्यापि तदंतरायभूतानां पूर्वोक्तानां दुःखानां कुतः परिहारस्तत्राह सोहं तद्वासः सन्भो नृसिंह तव लीला
कथा अनुगृह्यन् दुर्गलिमहादुःखान्यजसा तितमि त्रामि नगराणि यथा मीत्यर्थः तत्र हेतुः गुणैरागादिभिः विशेषेण प्रमु
क्तं सन्तुक्तः तेषां दुर्गमेवालयो येषां त एव भक्ता हं सा ज्ञातिनः तैः संगो यस्य मम सोहं कथं भूतस्य कथास्तत्राह प्रियस्य
त्यादि कुतो ज्ञाताः विरंचिना गीताः तत्संप्रदायप्रवृत्ताः तथा चाथर्वणी श्रुतिः देवा हे वै प्रजापति मन्त्रवच इत्यादि दास्ये
प्रवृत्तस्य भगवदनुग्रहेण सत्संगः ततो वीतरागः तथा भगवद्गुणानुवर्त्तनं ततश्च न दुःखाभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः
१८ ननु दुःखेस्तत्प्रस्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं मह्यं स्यादिना तत्राह बालस्येति भो नृसिंह तत्प्रस्य तत्रा

सोहं प्रियस्य सहृदः परदेवताया लीला कथा तव नृसिंह विरंचिगीताः अंजस्ति तर्भ्यं नु गृह्यन् गुविप्रमु
क्तो दुर्गलि तेषां दुर्गालयहं संसंगः १८ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्त्तस्य वागदमुदन्वति म
ज्जतो नोः तत्प्रस्य तत्प्रतिविधिर्यद्वा ज संसृष्टा व विमोहस्तनुभृतां त्वदुपेक्षितानां १९

तिविधिः दुःखप्रतीकारः इह लोके योऽजसा दृष्टः सत्त्वोपेक्षितानां तावदेव क्षणमात्रमेव न त्वंतिकः तदेवाह बाल
स्य पितरौ शरणं रक्षका विहन भवतः ताभ्यां पात्रमानस्य तस्य दुःखदर्शनात् कचिदजिगती दिना ताभ्यामेव तद
धदर्शनाच्च न चार्त्तस्य रोगिणः अगदमौषधशरणं कृत्येषोषधे मृत्युदर्शनात् न च उदन्वतिसमुद्भूतमज्जता पुंसो
नोः शरणं तथा सह मज्जनदर्शनात् अतस्त्वमेव शरणमित्यर्थः अथैवं कांक्षा व्याख्येयं तत्प्रस्य तत्प्रतिविधिर्यद्वा
तावत्प्रसिद्धः सत्त्वदुपेक्षितो किं संजसेष्टः अपि तु नेह एव यथा यत्तावदिह प्रतिविधिरिष्टः स किं संजसा नेवांज

सोहं प्रियस्य सहृदः परदेवताया लीला कथा तव नृसिंह विरंचिगीताः अंजस्ति तर्भ्यं नु गृह्यन् गुविप्रमु
क्तो दुर्गलि तेषां दुर्गालयहं संसंगः १८ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्त्तस्य वागदमुदन्वति म
ज्जतो नोः तत्प्रस्य तत्प्रतिविधिर्यद्वा ज संसृष्टा व विमोहस्तनुभृतां त्वदुपेक्षितानां १९

महद्वयं च न्यदस्तीत्याह॥ त्रस्तोस्मीति॥ दुःसहं यदुग्रं संसारचक्रं कदं नंदुःखं तस्मादहं त्रस्तोस्मीति॥ तत्र प्रयत्नसतां हि
स्वाणामध्ये स्वकर्मभिर्वद्धः सन् प्रणीतः निक्षिप्तोऽस्मि॥ हे कृपणवत्सल॥ हे उशतम॥ कदानुत्तं प्रीतः सन् अवर्गभूतं शरणं
तवां किकमलं प्रतिक्ष्यसे माकास्यसि॥ १६॥ दास्येसेति सत्प्रीतिरिति चेत्तर्हि नाना योनिषु किं शयनानस्य मम द

क१

त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सलदुःसहो ग्रसंसारचक्रं दनाद्रुसतां प्रणीतः॥ वद्धः स्व
कर्मभिरुशतमं तं किमूलं प्रीतोऽपवर्गमरणं क्षयसे कदानु॥ १६॥ यस्मात्प्रियाप्रि
यवियोगसंयोगजनमशोकाग्निना सकल योनिषु दह्यमानः॥ दुःखोऽप्यधं तदपि दुः
खमतद्विधाहं भूमन् भूमामिव दमेतव दास्ययोगम्॥ १७॥

स्पृष्टानां भावात् त्वमेव तदुपदिशेति प्रार्थयते॥ यस्मादिति॥ यस्मिन् प्रियैरप्रियैश्च॥ यथासंख्यं वियोगसंयोगाभ्यां
जन्मयस्य तेन शोकाग्निना सकल योनिषु दह्यमानोऽस्मि॥ दुःखस्य प्रतीकारः कार्य इति चेत्तत्राह॥ दुःखस्योऽप्यधं
प्रतीकारः तदपि दुःखमेव एवमपि॥ अतद्विधा देहाद्यभिमानेन मुह्यामि॥ अतः हे भूमन् विभो मेतव दास्यरूपं

योगनिस्तारेण यवद॥ १७॥

भा० सं०
४०

ननु ममापि मायासंबन्धात्कर्तृत्वाद्यभावाच्च ततः को विशेष इत्यत आह स इति स्वधाम्ना विच्छेत्त्वानित्यं विजिता आत्म नेव
देर्गुणयेन सहितं यतः कालः माया प्रेरकः अतएव वशीकृता विसृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां सधनानां च सक्रयोयेन
अतः इदं दृष्टवन्ति यीदृशानां मांससमीपं नय २१ ननु लोकपालानां भोगान्भुञ्च पित्र्यं च राज्यमिदं दास्यामि किमिति सं

सत्त्वहित्य विजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृत विसृज्य विसर्गशक्तिः चक्रे विसृष्टमजयेष्व
रषोऽङ्गारेनिःपीड्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नं २२ दृष्टमयादिविविधो विलसिमाना मायुः श्रियो वि
भवदृष्टतियान्जनेयं ये स्मरन्ति तुः कुपितहासविजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः सतृते निरस्तः २३ त
स्मादसूस्तनुभृता महमाशिषोस्त आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमा विरिंचात् नेष्टामिते विलुलिता
नुरुचिक्रमेण कालात्मनोऽपनयमानि जभृत्य पार्श्वं २४

सारादुद्धिजसे तत्राह दृष्टा इति विभिः श्रियः संपदः विभव उद्भवः आयुरादयो दृष्टा इति काका उद्धृतमुक्तं त
देवाहये स्मरन्ति तुः कोपहासविकृतभ्रूमंगमात्रेण विध्वस्ताः सचेत्त्वयानिरस्तः २३ यस्मादेवं तस्मादाशिषः भो
गान्भुञ्च तत्परिपाकं विद्वान् अहं ऐन्द्रियं इन्द्रियेभ्यो ब्रह्मणे भोगमभिवाप्य किमपि नेष्टामि त कालात्मना उरु
क्रमेण विलुलितान् विध्वस्तान् अणिमादीनपि २४

ननु क्वचित्कुतश्चित्केनचित्कदाचित् कश्चिद्रक्तकोऽपि दृश्यत एवेत्याशंक्य तत्रापि तद्देह रूपेण त्वमेव रक्तक इत्युरी क
 त्यतस्यैव न हरेः सर्वात्मतामाह यस्मिन्निति अपरोऽर्वाचीनः पित्रादिपरो ब्रह्मादिवीभावः कर्ता तत्कारकेयं यत्करोति त
 त्सर्वं भवत एव स्वरूपं न तु पृथक् यस्मिन् अधिकरणे यतो निमित्तात् यद्द्वि यस्मिन् काले येन करणेन येन हेतुना कर्त्री संघोदि
 तश्च यस्य संघि यस्मादपादानात् यस्मै संप्रदानाय यदीक्षित तमयः कर्तृत्वे वं स प्रविभक्त्यर्थः यथा येन प्रकारेणेति
 क्रिया विशेषणभूता नाम व्ययानामर्थः पृथक् स्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः करोति रूपान्तरयतीति २० अतोऽन्यस्य रक्त

यस्मिन् यतो यद्द्वि येन चैयस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा भावः करोति विकरोति पृथक् स्वभा
 वः संघोदितस्तदाखिलं भवतः स्वरूपं २० मायामनः सृजति कर्म मयं वलीयः कालेन चोदित गुणानुमतेन पु
 सः छंदो मयं पदजयापित षोडशारं संसारचक्रमजकोतितरे त्वदन्यः २१

कस्याभावात् संसारित्वाच्च नित्यमुक्तस्त्वमेव सांशरणागतं रक्षेति प्रार्थयते माया इति द्वाभ्यां त्वदंशस्य पुंसोऽनुम
 तेन ईक्षारूपेण अनुग्रहेण मनः प्रधानं लिङं माया सृजति कथं भूता कालेन चोदित गुणाः यस्याः कथं भूतं मनः कर्म
 मयं कुर्यादप्यं वलीयः दुर्जयं छंदो मयं वेदोक्त कर्म प्रधानं च अजया जीवस्याविरयया तद्योगार्थं अर्पिताः षोडश आ
 राविकाशयस्मिन् यदेवं भूतं संसारचक्रात्मकं मनः तत्करोति तरेत् भी अजस्त्वदन्यः त्वतः पृथक् स्थितः त्वामभजन्नित्यर्थः

न च त्वदीयमतिचित्रमित्याह नैषेति एतेवमादयः उत्तमाः अयमसुरेनीचद्रुत्येषापरावरमतिः जंतोः प्राकृतस्य यथा त
 थाभवतो नैव स्यात् अत्र हेतुः जगतः आत्मनः सुहृदश्च तर्हि सर्वत्र मत्प्रसाद एकरूपश्च किं न स्यात् तत्राह संसेवया तव प्र
 सादो भवति तत्र च सेवानुरूपं यत्र दिष्टानुसारेण धर्मदीनामुदयो भवति एवं सत्यपि वैषम्याभावे दृष्टांतः सुरतरु
 र्यथा सैव कस्यैव संकल्पानुसारेण फलं ददाति न च विषमस्तद्वत् न च परावरत्वं अत्र कारणमिति शेषः २७ एत

नैषापरावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि संसेवया सुरतरो रिव ते प्र
 सादः सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वं ॥ एवं जनं निपतितं प्रभवादि कूपे कामाभिकाममनुयः
 प्रतपन् प्रसंगात् कृत्वा तस्मात्सुरर्षिण भगवन् गृहीतः सोऽहं कथं नु विस्तृजेत वभृत्य सेवां २८

सुहृद्वत् रूपयामया प्राप्नोति त्वद्भृत्यपार्श्वमेव मानयेत्याशयेनाह एवमिति यथा त्वयानुकंपितोऽस्मि एवं ना
 रदेनात्मसात्कृत्वा पूर्वमनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वद्भृत्यसेवां विस्तृजामि कथं भूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभव एवादि
 युक्तः कूपस्तस्मिन् कामान्भितः कामयमानं जनं निपतितमनु तत्प्रसंगात् प्रतपन् यो हं तदेवं त्वद्भृत्यस्य श्रीना
 रदस्यानुग्रहेण त्वया अत्यंतमनुकंपितोऽस्मि अथ मेव च मम परमनुग्रहः पुनरिदमतिदुष्टं मत्प्राणरक्षणदि २८

किंच वर्तमानकालेऽपिनभोगाहो इत्याह कुत्रेति श्रुतिः अवश्यं तदेव सुखं यासुतामृगतस्मिकावभन्मिष्याभूताश्चाशिषः
क अशेषाणं रुजां रोगाणां विरोहः उद्भवस्थानं क्वेदं कलेवरं चेत्सर्वोपि जनः किं न विरज्यते तत्राह यदपियद्यपि इति ए
वं विद्वानयं जनः तथापि निर्विद्यते विरक्तेन भवति कुतः काम एवाऽनलस्तं मधुतुल्यैः सुखलवेदुःसाध्यैरपि कामयन् ।

कुत्राशिषः श्रुतिः सुखामृगतस्मिरूपाः क्वेदं कलेवरं मशेषरुजां विरोहः निर्विद्यते ननु जनो य
दपीति विद्वान् कामानले मधुलवैः शमयन् दुरापैः २५ काहं रजः प्रभवद्दशतमो धिकेस्मिन् जा
तः सुरेतरकुले कतवानुकं पा न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वैरमायाय मेर्षितः शिरसि पद्मकरः प्रसा

दः ३६
कामातिशयमनव्यग्रस्य निर्वेदेऽप्यवकाशो नासीत्यर्थः यद्वा अचित्यामिदं तन्मायाचेष्टितमिति भावः २५
तर्हि त्वंकथं निर्विद्योसि अनर्हेऽपि मयि प्रवृत्तया त्वत्कृपयेवेत्याशयेनाह केति रजसैव प्रभवो जन्म यस्य सः
स प्रम्यं तं वा कुलविशेषणं तमो धिकं यस्मिन् तस्मिन् सुराणां कुले जातोऽहं क्वेदं कलेवरं कतवानुकं पा तामेवाह ब्रह्मादीनां
शिरसि योनेर्वापितः स पद्मवत्सकलसंतापहरः करः प्रसादः पुरुषार्थरूपो मे शिरसि अर्पित इति यत् यया अनुकंपयेति

२५
३६

भा० स०
४२

ननु यद्येतज्जगदहमेव तर्हि जगत्तैवैषमो एवमवैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह त्वेवैवमेव इदं सदसकार्यकारणात्मकं जगत्तत्तत्
तः पृथक् भवास्तु ततो नोः आद्यतयोः पृथगवस्थानात् यतस्मादेव श्रुतोऽयमात्मीयोऽयं पररति या बुद्धिः सा त्रेपाया मायेव कार्यका
रणमेव दृष्टं तेन साधयति यद्यतः यस्य जन्मरक्षणं प्रकाशम् यस्मिन्निधनं च स्थितिश्च तद्देव आदिबीजं कारणं ततः कार्यं
तयोर्व्यापकसुकालमात्रत्वं त्रयमर्थः कालशब्देन नीलत्वासाधारणगुणयोगात् पृथक् वस्तुशब्देन वस्तुमानं भूतसत्त्वं तत्र त
रेयव्यापकस्य बीजमात्रत्वं तस्य च यथा भूतसत्त्वात्मात्रत्वं एवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत्परमकारणात्मकमेवेति तथा

त्वं वा इदं सदसदीश भवास्ततो नो माया परात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्थ यद्यस्य जन्मनिधनं स्थितिरीक्षणं
च तद्देव वस्तुकालवदष्टितर्वाः ३१ न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयां तु मध्ये शेषे त्मनानि जसुखानुभ
वो निरीहः योगेन मीलित इहात्मनि पीत निद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुरुणां च युं ह्ये ३२

च परमं सूत्रं तदनन्यत्वं मारंभराशब्दादिभ्य इति श्रुतिश्च वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ३१ त
त्र तावदंते पृथगवस्थानं दर्शयति न्यस्येति इदं जगत् आत्मना आत्मनैवात्मनिति ह्यसुखमेवानुभवन्ति क्रियः
सन्प्रलयोदकमध्योऽयनं करोषि तर्हि वैकं जीवस्य ममापि तमो रतिरूपा निद्रा अस्ति न हि न हि योग एव त्वव
हिर्वैद्यभावसाम्यानिद्रा च तद्व्याह योगेन मीलिते दृशेयेन आत्मना स्वस्वप्रकाशेन निपीतानिद्रायेन यस्तुर्ये अत्र
स्थाव्यातिरिक्ते स्वरूपे स्थितत्वं न तु सुप्त इवात्मना तमो युं ह्येन योजयसि न पश्यसि निजात्मस्वप्नयोरिव गुणनिषया

न
५०
५१
५२

४२

नचेदंत्वयामदनुग्रहार्थं कृतं किंच न्यार्थमित्याह ॥ भो अनंत यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हंतुमुद्यतस्य मत्पितुर्वे
धश्चतुर्भयं स्वभृत्या रूषिवाक्यमृतं विधातुमित्यहं मन्ये ॥ कुतः यद्यस्मात् असत् ॥ अयुक्तं विधिस्तु खड्गं प्रगृ
ह्या बोचत् ॥ किं मदपरो मद्यतिरिक्तश्चेदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु ॥ तव कंशिरोऽहं हरामीति पाठात्
रण्यमेवार्थः ॥ यद्यदाश्रयोचत् तदा मत्प्राणरक्षणमिति वान्वयः ॥ एतच्च सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव वक्तु
धाव्याख्यातं ॥ २९ ॥ नवेदं पक्षपातेन रक्षणं दैत्यहननं च त्वयि स्वाभाविकं ॥ किंतु मायागुणोपाधित्वयि सर्वात्मके स
^१ रक्षणे
मत्प्राणं मनंत पितुर्वेधश्च मन्ये स्वभृत्य रूषिवाक्यमृतं विधातुं ॥ खड्गं प्रगृह्य पदबोचदसद्विधि
स्तु स्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कंहरामि ॥ २९ ॥ एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यंतयोः पृथगवस्य
सिमध्यतश्च ॥ सृष्टागुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥
तस्तदयोगादित्याह ॥ एकरति ॥ एतज्जगत्त्वमेवैकः यद्यतः ॥ अमुष्यादावंते च पृथगवस्यसि विरामं करोषि ॥ तन्मा
त्रमपाकरणत्वेनावधित्वेन च वर्तत इत्यर्थः ॥ अतो मध्यतश्च त्वमेव कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह ॥ निजमायया गु
णपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्गुणैर्हेतुभूतैर्मैव रक्षक इव हंतैव च अवसितः प्रतीतः त
दुक्तं सं ^{धो} पक्रमे ॥ निगुणोपि ह्यज्ञो व्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः ॥ स्वमायागुणमाविश्य बाध्य बाधकतां गत इत्यादि ॥ ३० ॥

भा० सं०
४३

इत्येवमेव दृष्टा कृतार्थोऽभवदित्याह। एवं अनेन प्रकारेण सहस्रमपरिमितानियानिवदनां नितैराद्यं
मायामयमायाप्रधानं सताप्रपंचनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना यस्य ॥ ३६ ॥ तदा भगवांस्तस्यानुग्रहकृतं
वानित्याह। तस्मादिति ह्यग्रीवमूर्तिविभक्तसुरजस्तमोरूपो मधुकैरभाख्यो हत्वा तस्मै ब्रह्मणे श्रुतिगणान्मेमपि
तवान्तर्गतहेतुः सत्वमिति ॥ ३७ ॥ एकस्त्वमेवेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकेः। यदुक्तं पक्षपातेन रक्षेत् तद्विषयवधश्च सत्वो
एवं सहस्रवदनां घ्रिशिरः करोरुनासास्यकरणयनाभरणायुधाद्यं ॥ मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं
दृष्ट्वा महापुरुषमायमुदं विरिच्यः ॥ ३८ ॥ तस्मै भवान् ह्यशिरस्तनुं च विभ्रदद्द्रुहवतिवलो मधुकैर
भाख्यो ॥ हत्वा नयः श्रुतिगणान् सुरजस्तमश्च सत्वतव प्रियतमां तनुमा मनति ॥ ३९ ॥ इत्यंतियं गृहि देवमृषा
वतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीयान् ॥ धर्ममहापुरुष पासियुगानुवृत्तं कलौ यदभवत्सियु
गोऽयसत्वं ॥ ४० ॥ नैतन्नानस्तव कथा सुविकुर्वता यत्प्रप्रीयते दुरितदुष्टमसाधुतीव ॥ कामातुरं हर्षशोकभयै
षणान्तं तस्मिन् कथयते वगतिं विमृशामि दीनः ॥ ४१ ॥
पाधिकेन तु स्वतः इति ॥ तदुपसंहरति ॥ इत्यमिति विभावयसिपालयसि ॥ हंसि योतयसि कलौ तु तन्तकरोषि ॥ यतस्त
दात्तं धानो भवेः यतेः त्रिषापियुगेषां विभावात् स एव भूतस्त्ववियुग इति प्रसिद्धः ॥ ४२ ॥ तदेव भगवत्सत्त्वं निरूप्यस्व
स्वतः तद्विवाशयोग्यतां निवेदयन् प्रार्थयते ॥ नैतदिति त्रिभिः ॥ श्रुसाधुं वहिर्मुखं तीव्रं दुर्धरं ॥ हर्षशोकभयैरेषणान्नयेण
चात्तं दुःखितमपि त्वत्कथा सुनसंप्रीयते ॥ तस्मिन्नेव भूते मनसि सति ॥ कथं तव गतिं तत्त्वं विमृशामि ॥ विचारयामि ॥ ४३ ॥

इहानीकारणत्वेनादावपि पृथगवस्थानंदर्शयन्मध्यमश्चत्वमेवेत्येतत्पंचयति चतुर्भिः यत्स्वमशेषः शेषे तस्यैव ते इदं जग
द्वयः स्वरूपं नान्यस्य यतस्त्वमध्यतोपि स्याः कथं भूतस्य निजया कालशक्ता संचोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वाद्यो येन स्वरूपत्वे
हेतुः अनंतशयनात् शेषपय्यंकात् विरमत्समाधिर्यस्य तव नाभेः सकाशात् एकार्णवोदके महावृं लोकपयं अभूत् कथं भू
तं आत्मनित्वेव गूढं सत् स्वकणिकातः सूक्ष्माद्वीजान्महावदृष्टं ३३ तदेव कारणत्वेनानुगतः सन्मध्यतश्चत्वमेव वर्तते

तस्यैव तेव पुरिदं निजकालशक्ता संचोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढं अंभस्यनंतशयनाद्विरमत्समाधे
नाभेरभूतस्वकणिकाद्वद्वन्महावृं ३३ तत्संभवः कविरतोऽन्यदपश्यमानस्त्वां वीजमात्मनित्तं सर्व
हि विचिंत्य नाविंददृशतमस्सुनिमज्जमानो जातेऽंकुरे कथमुहोपलभेत वीजम् ३४ सत्त्वात्मयोनिरिति
विस्मित आस्थितोऽपुं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः त्वामात्म नीशभुतिगंधमिवाति सूक्ष्मं भूतं द्रिया
शयमये विततं ददर्श ३५

स इत्युक्तं एतदेव शुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मणे नुभवेन सुखरयितुं तस्य प्राक्कनीमवस्थामाह
तस्मिन्नुत्प्रेसंभवाय सः कविर्ब्रह्मा अतः पद्मादय दृश्यन् वीजं उपादानकारणं तत्त्वां तस्मिन् व्याप्तं संतमपि नाविंदत् युक्तं चै
तत् उह अहो अंकुरे जाते सति वीजं तदनुगतं कारणं पृथक् कथं नाम पुमान् पश्येत् ३४ भवदुपासनया तत्त्वस्मिन्नेव दृष्टवानि
त्याह सति पिरा वृत्त्यां आस्थितः सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन अनेन सन्मात्ररूपेणोपादानतया दर्शने मुक्तं ३५ राम राम राम राम

वत्सप्रह्लादत्वं तावत्तारयिष्यामि तावत्तैव कृतार्थः स्याः किमनेन निर्वर्धनेनेत्यत आह नैवेति हे पर सर्वोत्तम त्वदीर्यगाय
नमेव महाभूतं तस्मिन्मग्नचित्तं यस्य सोहं भववैतरण्याः नो द्विजे किं तु विमूढान् शेषां चामितानेवाह ततो महाभूतादि
मुखं चेत्तोयेषां प्रत्युत इन्द्रियादीनि मित्रयन्मायासुखतदर्थं भ्रं कुटुवादिभारमुद्धहतः ४३ त्वं तु तावन्मुक्तिं गृहाण तां
स्तु तत्त्वज्ञासु न य उपदेक्ष्यंति चेत्तत्राह प्रायेणेति न विमुक्तो विमुक्तिं नैष्कामि तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किंति

नैवो द्विजे परदुरन्ययवैतरण्यास्त्वदीर्यगायतमहाभूतमग्नचित्तः शोचेततो विमुखचेतस इन्द्रि
यार्थमायासुखोयभरमुद्धहतो विमूढान् ४३ प्रायेण देवमुनयस्व विमुक्तिकामा मौनं वरंति विजनेन पर
र्थनिष्ठाः नैतानि हाय कृपणा निमुमुक्ष एको नान्यत्वं दस्य शरणं भ्रमतो नुपश्ये ४४ यन्मेषु नादिग
हमेधिसुखं हि तेषु कंडूयनेन करयोरिव दुःखं दुःखं तदप्यति न ह कृपणा वदुःखं भाजः कंडूति वन्मनसि

ति निर्विघ्नासीति चेदत आह त्वतोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ४४ नन्वे
ते स्त्रीसंभोगादिना सुखित एव न कृपणास्तत्राह यदिति करयोः कंडूयनेन न संघर्षेणे नैव दुःखं मनु दुःखं यस्मि
न् तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विघ्नमुच्यते तत्राह कृपणाः कामुकाः वदुःखं भाजोऽपि इह गृहमेधिसुखेन
तदप्यति अलमिति न मन्यते कंडूति वत्कामुकस्य दुःसहत्वात् ननु केचित् कंडूतिमपि सहते कामं चेत्तत्राह त
त्प्रसादात्तु कश्चिद्वीर एव मनसि जं कामं विसहेत न तु सर्वे अत्रापि कंडूतिर्वेदिति दृष्टांतः ४५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

किंच जिह्वाश्चित्प्रासतीभोश्च्युतमामांयतोमधुरादिरसस्तत्राकर्षति उदरं तु क्षुधासंतप्तं सद्य एव यत्किंचिद्विद्यहारमात्रं
प्रति च पलाह कुचक्षुः कर्मशक्तिः कर्मोद्दिष्टाणि लुनंति त्रैलोक्यं ॥ ४० ॥ न केवलमहमेक एव ॥ एवं कष्टादृशमापन्नः किंतु महाज
नोप्येवमेव क्लिश्यति ॥ अतः सर्वजनं पालयति प्रार्थयते ॥ एवमिति ॥ भवः संसार एव वैतरणीयमनदी तस्या अन्योन्यतोयानि जन्मा
दीनि तेभ्योतिभीतं ॥ स्वेषां परेषां च विग्रहे यथायथं वैरमैत्रं च यस्या ॥ एवं मूढं जनं पश्यन् ॥ त्वं हे पारचरतस्याः परिस्थितं नित्यमुक्तं हं
तेति अहो कष्टमित्येवमनुकंप्याद्यपीष्टहि ॥ वैतरणीयुत्तारय पालय ॥ ४१ ॥ एकेन मया कथं सर्वजनस्तारणीय इति चेत्तत्राह ॥ को न

जिह्वैकतोच्युतविकर्षति मावित्प्राशिम्नो न्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ॥ घ्राणे न्यतश्च पलट्कं च
कर्मशक्तिर्वैद्यः स पत्न्युद्वगेहपतिलुनंति ॥ ४० ॥ एवं सकर्मपतितं भववैतरण्यमन्योन्यजन्ममरणशून्यं
तभीतं ॥ पश्यन् जनं सपरविग्रहवैरमैत्रं हंतेति पारचरपीष्टहि मूढमाद्य ॥ ४१ ॥ को न्यत्र ते खिलगुरो भगवन् प्रया
स उत्तारणे स्य भवसंभवलोपहेतोः ॥ मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबंधो किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥ ४२ ॥

ति ॥ को नु तेऽत्र सर्वनोत्तारणे प्रयासः ॥ कोपिन कुतः ॥ अस्य विश्वस्य भवसंभवलोपानां उत्पत्तिस्थिति संहारणं हेतोः
किमेतदुष्करमिति भावः ॥ उचितं चेत्तदित्याह ॥ मूढेऽपि ति ॥ त्वांच त्वदीयांश्च तारयिष्यामि ॥ त इमं दुराग्रहं मा कृथाद
ति चेत्तत्राह ॥ तव ये प्रियजनाः भक्ताः तां ननु सेवमानानां नोऽस्माकं ॥ तेन उत्तारणेन किं कीति प्रयासोऽसुरवालकादरेः ॥
को न्यत्र ते खिलगुरो भगवन् प्रयासः ॥ प्रह्लाद इत्यमुपमं त्रिमियो नराणां मीशेन सख्यमकरोदपनीयमायां ॥ ४२ ॥ ॥

भा० सं०

४५

वि२

च३

अभक्तास्तु स्वस्मिन्नुगतामपित्वानजानंतीत्यानेति नैते गुणायभिमानिनो देवाः आद्यंतवंतः जज्ञोपाधित्वात् अनाद्यंतं
निरुपाधित्वानविंदति हि यस्मात्सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य शब्दादध्ययनादिव्यापारादुपरमंति त्वामेव समाधिनापासत
इत्यर्थः तथा च स्मृतिः किमर्थं वयमधोष्यामहे किमर्थं वयं यस्यामह इति नानुध्यायन् वदन् नृणां चो विग्लापनं हि
तदिति च स्मृतिश्च यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितीर्यति तदा गंतोसि निर्वेदं श्रोतव्यं श्रुतस्य चेत्यादि ४६ उपसं

नैते गुणानुगुणिनो मरुदादयो ये सर्वमनः प्रभृतयः सह देवमर्त्याः अद्यंतवंत उरुगायन्नु विदंति हि
त्वामेवं मृश सुधियो विरमंति शब्दात् ४७ न ते हेतमनसः स्तुतिकर्म पूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयोः अवलोक
कथायां संसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ४८ नारद उवाच एतावद्
रितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यत मन्युरभाषत ४९ श्री भगवानुवाच प्रह्लाद भ
द्रभद्रं ते प्रीतो हते सुरतम वरवृणीषा भिमंतं कामपूरे स्य हं नृणां ५०

स्तुतिरिति हे अर्हतम नमः स्तुतिकर्म पूजाः प्रणिपातस्तुति सवकर्मोपणानि कथापरिवर्त्यो चरणयोः स्मृतिश्च क
थायां अवलोक्येत्येवं षडंगया सम्यक्सेवया विना परमहंसानागतौ प्रायेत त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत तस्मादेवं भक्तिं विना
नमो ह्यनै भक्तिः संसेवया विना श्रुतः पूर्वप्राक् प्रार्थितं दास्ययोगमेव देहीति प्रकरणार्थः ५० एतावंतौ वरिणौ तागुणा
यस्य यत मन्युः उपसंहृतकोपः कामान् पूरयतीति तथा यद्वा पुरुषार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ५१

४५

यकारणैश्च ते रूपे उपलक्ष्यते देन सृष्टे प्रकाशितेन चान्यत् स्वसमवेतं गौ
रत्वादिकमिव देवतादेः कुतः अरूपकस्य प्राकृतरूपादिभ्यः अतः युक्ताः संयताः एव भक्तियोगेन प्रत्यक्षं त्वमुभय
कार्यकारणानुगतं पश्यन्ति मथनेन हरिपुवङ्गि मिव नान्यतः स्यात् ज्ञानमिति शेषः यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह एतद्भयमन्यतः
प्रधानपरमात्मादेर्न स्यात् स एतत्तेत्यादिभ्युतेः अतस्त्वमेव कारणत्वात् सर्वत्रानुसृत इति ॥ ४६ ॥ तदेवाह त्वं वायुरिति हृदयं

मनः चित्तं च नुग्रहः ॥ अहंकारः ॥ इवतावर्गो वा सुगुणः ॥ ४७ ॥
विगुणः स त्सः ॥ मनश्च वचश्च मनो वचः ॥ तननिरुक्त प्रकाशित
किमपि तन्नोऽन्यत्रास्ति ॥ ४८ ॥

भा० सं०

४६

व ३

कथमेवंभृत्यलक्षणं ज्ञानं स्यात्तत्राह यदिति ते त्वतः ननु कामनयाऽपि सेव्यसेकवयः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः स
त्यं सोपाधिकोऽसौ न तु सात्विक इत्याह स्वामिन्यात्मनः आशिषोऽपेक्षमाणो नैव भृत्य हेतुका मात्मनः स्वाम्यभिष्टन्यो
भृत्या यददाति सच नैव स्वामी ४ आवयोस्तु तात्त्विकोऽसावित्याह अहंत्विति अनपाश्रयो निरभिसंधिः अन्यथा कामाद्य
भिसंधिना अर्थः प्रयोजनं नास्ति ५ ननु तथापि परमादारस्य मसंतोषार्थं किमपि वृणीष्यति चेदत आह यदीति कामां कु
यस्त आशिष आशास्तेन स भृत्यः सर्वे वारिक् आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिषमात्मनः न स्वामिभृत्य
तः स्वाम्यभिष्टन्यो रतिराशिषः ४ अहंत्वको मस्तु दत्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः नान्यथेहावयोरर्थो राजसेव
कयो रि ५ यदि रासीशमे कामान् वरं स्त्वं वरदप्येव कामानाहृदिसंरोहं भवतस्तु वरेण वरं हे इन्द्रियाणि
मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः क्री श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यंति जन्मना ७ विमुंचति यदा
कामान् मानवान् मनसि स्थितान् न ह्येवंपुं उरी कां भगवत्वाय कल्पते ८ उं नमो भगवते तुभ्यं पुरु
षाय महात्मने हरये द्रुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ९ जगत्संरोहं अनुत्पत्तिं भगवतः सकाशात् देन
नु कामां तौ सत्यां को दोषस्तत्राह इन्द्रियादीनि यजन्मानान् नश्यंतीति आत्मा देहः कामाभ्यवेगुणासाह विमुंचतीति
भगवत्वाय त्वत्समानेष्वप्यप्य तथा च श्रुतिः यदा सर्वेषु मुच्यते कामा ये स्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतोऽभर्त
यत्र ब्रह्म स न दनुत इति ८ निदोषान् कामान् दातुमिच्छं प्रत्याख्या सन्तमस्यति उं नम इति ९

४६

अप्रीणयतः॥ तद्वृत्तं पूर्णकामत्वेन शोचितुं॥ ५३॥ प्रीणंति तोषयंति॥ ५४॥ एकांतित्वानिरुपाधिभक्तित्वात्॥ ५५॥ इति
प्रमेनवमः॥ ५६॥ ॥ ५७॥ दशमे त्वनुग्रह्यामुं भक्तं संतर्हि तै हरो॥ प्रसंगादरिणारुद्रे कृतो नुग्रह इय्यते॥ १॥ उत्पत्त्या स्वभा
वेनैवासक्तं मां तेषां कामानां संगोद्गीतः॥ २॥ ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि न हि॥ किंतु वरं वृणीष्येति वदतस्तवाभिप्रायोऽन्य

सामग्रीण्यतश्चायुष्मन्दर्शनंदुर्लभं हि मे ॥ दृष्ट्वा मां न पुनर्जंतुरात्मानं तद्गुमहेति ॥ ५३ ॥ प्रीणंति ह्ययमांधीराः स
र्वभावेन साधवः ॥ श्रेयस्कामा मस्य भागाः सर्वा सामाशिषीयति ॥ ५४ ॥ एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभ
नैः ॥ एकान्तित्वाद्भगवति नैष्ठतानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे नवमे
ध्यायः ॥ ५६ ॥ नारद उवाच ॥ भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरायतया भक्तः ॥ मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमानमुवाच
ह ॥ १ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ मामांप्रलोभयोन्यत्यासक्तं कामेषु तैर्वरैः ॥ तत्संगभीतो निर्विर्णे मुमुक्षुत्वा मुपाश्रि
तः ॥ २ ॥ भृत्यत्वं त्वराजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ॥ भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रंथिषु प्रभुः ॥ नान्यथा
ते खिलगुरोर्घटेत करुणात्मनः ॥ ३ ॥

एवेत्याह ॥ भृत्यलक्षणेति ॥ हृदयस्य ग्रंथिव बंधकेषु ॥ अन्यथा अमर्थसाधने प्रवर्त्तेनम् ॥ न
घटेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ रामरामरामराम ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामरामराम ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५५ ॥ रामरामरामराम ७

ईश्वराज्ञा प्राप्तिर्कर्मधिकारः सन्पितुर्निष्कृतिं प्रार्थयते त्रिभिः ॥ वरं वरणीयमेतदपरंच लोते त्वत्तः ॥ १४ ॥ विद्वांसः
 सर्वेषां क्रोधेन आशयो यस्य ॥ १५ ॥ ते श्रमं जेन संदष्ट ॥ अतः एत एव तथापि भीकपणवत्सल कार्पण्येन प्रार्थयेत्
 त्वर्थः ॥ १६ ॥ यद्यपि कश्यपो मरीचिर्व्रह्मावेति तत्पितुस्त्वय एव पूर्वजाः तथापि त्रिभिः सप्तभिः सहेति प्राक्कृत्य गता
 पित्राभिप्रायेण क्तं ॥ १७ ॥ यद्यस्मात्सम्यग् उत्तम आचारे येषां ते कीकटा अपि देशः ॥ तत्तुल्यावंशश्च एयं ते शुद्धा

ब्रह्म उवाच ॥ वरं वरय एतत्ते वरं देशान्महेश्वर ॥ यदनिंदत पितृभ्यो त्वानविद्धां स्तेजरे श्वरं ॥ १४ ॥ विद्वांसः
 मया शयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुं ॥ भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वेदं ते मया वाच्यवान् ॥ १५ ॥ तस्मात्पितृभ्यो
 मे पूजयेत्तदुरंतादुस्तरादद्यात् ॥ एतस्ते पांगसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिसप्तभिः
 पिता एतः पितृभिः सह तेन य ॥ यत्साधोऽयं गृहे जातो भवान्ने कुलपावनः ॥ १७ ॥ यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशां
 ताः शमदर्शिनः ॥ साधवः समुदाचारास्ते पूज्यं त्यपि कीकटाः ॥ १८ ॥ सर्वात्मनानां हि संति भूतग्रामेषु किं
 चन ॥ उच्चावचेषु दैत्यैर्द्रुमैर्वा जगतः स्पृहा ॥ १९ ॥ भवंति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ॥ भवान्ने ख
 लुभं कानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ २० ॥

भवन्ति ॥ २१ ॥ ननु त्वद्भक्तानामयमहिमेति न चित्रं श्रूयंतु तादृशेन भवामीति चेत्तत्रोह ॥ सर्वात्मनेति द्वाभ्यां मद्भ
 वेन मद्भक्त्या विना तास्पृहायेषां ॥ २२ ॥ त्वामनुगता ये केचित्पुरुषाः ॥ तेऽप्येवं लक्षणाः संतो मद्भक्ता भवन्ति ॥ अतो भवान्ने भ
 क्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ उपमानास्पृहम् श्रेष्ठः खल्वित्यर्थः ॥ २० ॥

सत्यमेकांतभक्तस्त्वं तथापि मदाज्ञा करणीयेत्याहनेति मे एकान्तिनः कदाचिदपि इहामुत्र च मया शिषो नवं
 छंयेव तथापि तन्मन्तरमात्रं भोगाननुत्त॥१०॥ ननु तर्हि बंधः स्यादित्यत आह केयारतिरभ्यां सर्वेषु भूतेषु संतमे
 कमीशं यज्ञाधिष्ठितारं मामात्मन्यावेश्य यजस्व तर्ह्यनेनैव कर्मणा बंधः स्यान्नैत्याह योगेन मय्यप्यनेन कर्महिन्वन्त्यजन्
 यजस्व॥११॥ किंच भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धपुण्यं हित्वा मुक्तबंधः सन् तौ नुग्रहाद्यं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स्यसि

श्रीनृसिंह उवाच॥ नैकांतिनो मे मयि जातिं शाश्वतं मुत्र च ये भवद्विधाः॥ अथापि मन्तरमेतद
 त्रदैत्येष्वरणामनुभवं भोगान्॥१०॥ कथामदीयापुष्पमालः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनिसंतमेकं॥ सर्वेषु भू
 तेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्महिन्वन्॥११॥ भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हि
 त्वा॥ कीर्तिं विष्णुर्द्वारलोकगीतां विताय मनिष्पत्तिमुक्तबंधः॥१२॥ य एतत्कीर्तयेम ह्यंत्यया गीतमिदं न
 रः॥ त्वं च मां च स्मरन् काले कर्मबंधादिमुच्यते॥१३॥

कुशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वेति विभाषामात्रं॥ अ
 न्यथा तस्य राज्ञोऽवृत्तेः न तु तस्य प्राचीनपापमस्ति॥ तदधिगमे उत्तरपूर्वार्थयो रश्लेषविनोशो तद्व्यपदेशादिति न्या
 यात्॥ तत्सुकृतदुःकृते विधुनूत इति श्रुतेऽन्येन च दं प्रारब्धपापाभिप्रायं॥ तस्य भोगेनैव क्षयात् कुशलेन हित्वेति वचना
 नुपपत्तेः॥ न चासावविद्वानिति वाच्यं॥ भगवते वक्तव्यं तस्य नेतरं वेद्यमाणत्वात् अतएव योगेन कर्महिन्वन्निती
 दमपिलोकसंग्रहाद्यं कर्मणि प्रवर्तितस्यानुद्देशमात्रायेति सर्वमनवद्यं॥१२॥ किंच य इति॥ त्वं च मां च इदं स्मरितं च

स्मरन् तत्तत्स्तोत्रयः कीर्तयेत्सोपिकर्मबंधादिमुच्यते
 कुतस्तत्त्वबंधशोकं तथ्यः॥१३॥

भा० स०
४८
दो९

३१॥३२॥३३॥ शिशुपालदंतवक्रयोर्विषतोः श्रीकृष्णसायुज्यं कथयामि त्वत्पुत्रं तदेव तयोः पूर्वजनकयादिभिरुपपादि
तमुपसंहरति एवमिति सप्रभिः दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुषंगः ॥३४॥३५॥३६॥ कुरुष्वजोदंतवक्रः
ततः संपूज्य सिरसा वंदे परमेष्ठिनं भवं प्रजापतीन् देवान् प्रह्लादं भगवतः कला ॥३७॥ ततः काव्यादिभिः
साधं मुनिभिः कमलासनः ॥ देत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्यति ॥३८॥ पतिं नंद्यत तो देवाः प्रयुज्य
परमाशिवः ॥ स्वधामानिययूराजन् ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥३९॥ एवं तोषार्घदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दिते
हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तोहतौ ॥४०॥ पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तोव भूवतुः ॥ कुंभकणौ दशग्री
वौ हतौ तोरामविक्रमैः ॥४१॥ शयानौ युधिनिर्मित हृदयो रामसायकैः ॥ तच्चित्तौ जह तुर्दहं यथा प्राक्त
नजन्तानि ॥४२॥ ताविहाय पुनर्जातौ शिशुपालकुरुष्वजौ ॥ हरो वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीपतुः ॥४३॥ ये क
पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ॥ जडस्त्वेते तदात्मानः कीदः पेशस्कृतो यथा ॥४४॥ यथा यथा भा
वतो भक्ता परमयाभिदा ॥ नृपाश्चैद्यादयः सात्त्विके हरस्तच्चित्तया ययुः ॥४५॥
हरो सायुज्यं समीपतुः ॥४६॥ कृष्णनिंदादिना पूर्वकृतं च यत् ॥ एनः पापं तदध्यानेन तदात्मनः संतो ज
डः तदात्मा वेदं तः ॥ कीदः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ॥४७॥ अभिदा भेददर्शनमन्यया

॥३८॥ सात्त्विकं सायुज्यं ॥३९॥
४८

मदंगस्पर्शने सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशंके वनास्तिके वलं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्यं लिङ्गकुरु ॥ २१ ॥ वेदवादिभिरुक्त
मनति क्रम्य मत्परः सत्कर्माणि कुरु ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मम सृष्टिभिर्मया सृष्टेः भूतैः समस्तनिगमानित्यर्थः ॥ आह

कुरु त्वं प्रेतकार्यं लिङ्गपितुः पूतस्य सर्वशः ॥ मदंगस्पर्शने नांगलोकान्यास्यसि सुप्रजा ॥ २१ ॥ पित्र्यं च स्थानमा
लिष्टयद्यत्कं ब्रह्मवादिभिः ॥ मया वेश्यमनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २२ ॥ नारद उवाच ॥ प्रह्लादो पितृशक्तो
पितृयत्सांपरायिकं ॥ यथाह भगवान् राजन अभिषिक्तोऽपि जित्तमैः ॥ २३ ॥ प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मानरहरिं हरिं ॥
स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मवाच ॥ देवदेवा खिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज ॥ दिष्ट्या ते
निहतः पापो लोकसंतापनोऽसुरः ॥ २५ ॥ यो सोलक्ष्यवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः ॥ तपो योगवलो नृधुः समस्त
निगमानहरः ॥ २६ ॥ दिष्ट्या स्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः ॥ त्वया विमोचितो मृत्यो दिष्ट्या त्वां समितोऽ
धुना ॥ २७ ॥ एतद्वपुस्ते भगवन् ध्यायतः प्रयतात्मनः ॥ सर्वत्र गोघ्नं संत्रासान् नृत्योरपि जिघांसतः ॥ २८ ॥ श्रीनृ
सिंह उवाच ॥ मैवं वरं सुराणां ते प्रदेयं पद्मसंभवः ॥ वरः कूरो निसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ २९ ॥ नारद उ
वाच ॥ इत्युक्त्वा भगवान् राजन तत्रैवातर्द्धे हरिः ॥ श्रद्धयः सर्वभूतानां पूजितः परमेश्वरिणा ॥ ३० ॥

वेहतवान् सत्त्वया हतः ॥ २६ ॥ एतदिष्ट्या समितः सम्यक् प्राप्तः ॥ २७ ॥ सर्वतः संत्रासान् गोघ्नं च कं एवं वरस्त्वयान प्रदे
यः कूरो निसर्गः स्वभावो येषां ॥ अमृतं क्षीरं ॥ २८ ॥ ३० ॥

भा० स०
४५

अहोप्रज्ञादस्य भागं येन देवोदृष्टः वयं तु मंदभाग्या इति विधीदंतं तं प्रत्याह ययमिति त्रिभिः येषां युष्माकं गृहान्
मुनयो भियंति सर्वतः समायांति तत्कस्य हेतोः एवं गृहेषु एकेवलं गृहं सत् श्रीकृष्णं परं ब्रह्म साक्षाद्भवतीति
४७ ननु कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह सदा इति सोऽयं ब्रह्मैव कथं भूतः महद्भित्तिमयं यत्तैव
त्यनिर्वाणसुखनिरुपाधिः परमानंदः तदनुभूतिरूपः वयुष्माकं खलु प्रियः सुहृदि त्यादिरूपो भवति विधिकृत

युं नृलोके वत भूरि भागालो कं पुनाना मुनयो भियंति येषां गृहानां वसतीति साक्षाद्गृहं परं ब्रह्म मनु
ष्यलिंगं ४७ सदा अयं ब्रह्म महद्भित्तिमयः केवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियः सुहृदः खलु मातुले
य आत्मा हृणीयो विधिकृद्गुरुश्च ४८ नयस्य साक्षाद्देवपद्मजादिभिरूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितं
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदता मे षससात्वतां पतिः ४९

आज्ञानुवर्ती ४८ ननु परं ब्रह्म चेत्कथं ब्रह्म सहस्रस्त्रीधुरतिः कथं बाधर्माद्याचरणं तस्येत्यत आह नय
स्य रूपं तत्त्वमवादिभिरपि धिया स्वबुद्ध्या वस्तुतया इदमित्यमिति साक्षात्त्रोपावर्णितं सयुष्माकं स्वयमेव प्रस
न्नः अस्माकं मोनादिसाधने सत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह मौनेनेति स एष सात्वतापतिः नः प्रसीदतुः ननु
प्रज्ञादस्य गृहेषु परब्रह्म वसति न च तद्दर्शनाय मुनयः तद्गृहं न भियंति न च तस्य ब्रह्म मातुलेयादिरूपेण वर्तते
न च स्वयमेव प्रसन्नेः अनेन पूज्यमेव ततोऽपि

भूरि भागालो कं पुनाना मुनयो भियंति ४५

४५

४० प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति चतुर्भिः ॥ अवतारः श्रीनृसिंहरूपः तस्य कथा आख्यानेति शेषः ॥ ४१ ॥ प्रह्लादस्यानुचरि
तमित्यादेः ॥ समायातमितितृतीयेनान्त्यः ॥ अस्मत्पुत्रेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य हरेर्वाचा त्वत्तत्त्वं अनेन कृतं हरेर्गु
णकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ परवरेषां देवदैत्यानां यानि स्थानानि ॥ तेषां व्यत्ययो विपर्यासः ॥ ४३ ॥ आध्यात्मिकं आत्मानं

आख्यातं सर्वमेतत्त्रेयन्मातृपरिपृष्टवान् ॥ दमघोषसुतादीनां हरेः सात्त्विकमपि द्विषां ॥ ४० ॥ एषा ब्रह्मण्यदेवस्य
कृष्णस्य च महात्मनः ॥ अवतारकथापुण्यवधो यत्रादिदेवयोः ॥ ४१ ॥ प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च
भक्तिज्ञानविरक्तिश्च याथा त्वं चास्य वै हरेः ॥ सर्गस्थित्यप्येषास्य गुणः कर्मानुवर्णनं ॥ ४२ ॥ परवरेषां स्थाना
नां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ॥ ४३ ॥ आख्यानेस्मिन्सामानातमध्या
त्मकमशेषतः ॥ ४४ ॥ एतत्पुण्यमाख्यानं विस्मोदीये पवंहितं ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धया ॥ श्रुत्वा कर्मपाशो वि
मुच्यते ॥ ४५ ॥ एतच्च आदिपुरुषस्य मृगेंद्रलीलादैत्येंद्रस्य पवधं प्रयतः पठेत् ॥ दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पु
ण्यं श्रुत्वा नुभावसकुतो भयमेतिलोकं ॥ ४६ ॥

मदिवेकादि ॥ ४४ ॥ एतच्छ्रवणादिफलमाह ॥ यदिति द्वाभ्यां ॥ एतच्छ्रुत्वा यो कीर्तयेत् ॥ ४५ ॥ एतत् एतां मृगेंद्र
स्य लीलातामेवाह ॥ दैत्येंद्रस्य दूषणानां वधं यः शुचिः स्मरपठेत् ॥ पुण्यमनुभावं प्रभावं मतिनिश्चयं वा लोकैकं
वसु ॥ ४६ ॥

भा० स०
५०

कूपरसेस्वयंनिर्मितकूपामृते ५८ वज्रसारः वज्रवह्दंगाः महोजसोमहावनाः मेघदलनाः मेघभेदिनोविद्यु
तैः स्पृष्टावा सवः सर्वेतिपेतुः सपुरौकसः तानानीयमहायोगीमयः कूपरसेक्षिपत् ५८ सिद्धामृतरसस्य
एवज्रसारमहोजसः ३ तस्युर्मेघदलनावेद्युताइववक्रयः ५९ विलोक्यभग्नसंकल्पविमनस्कंवृष
ध्यजं तदायंभगवानविस्मृतत्रोपायमकल्पयत् ६० वत्सआसीत्तदाब्रह्मास्वयंविस्मुर्यंहिगोः प्रविश्य
त्रिपुरंकालेरसकूपामृतपयो तेसुराह्यपिपश्यन्ते नन्यषेधनविमोहिताः ६१ तद्विज्ञायमहायोगीरसपा
लानिदंजगौ स्वयंविशोकशोकार्तास्मरन्दैवगतिगताम् ६२ देवोसुरेनरेन्योवानेश्वरीस्तीहकश्चन
आत्मनोन्यस्यवादिष्टंदैवेनापोहितुंद्वयोः ६३ अथासौशक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधानिकं व्यधा
त् धर्मज्ञानविरक्तुडितपोविद्याक्रियादिभिः ६४ रथंस्ततध्वजंवाहाधनुर्वर्मशरादियत् संनद्धो
रथमास्यायशरंधनुरुपाददे ६५ शरंधनुषिसंधायमुहूर्तैर्भितितीश्वरः ददाहतेनदुर्भेद्या
हरोद्यत्रिपुरोत्थ ६६ द्विविदुंदुभयोर्नैदुर्विमानशतसंकुलाः देवविपित्सिद्धेशजयेतिकुसुमोत्करः ॥ अ
ब्रवाकिरन्जगुहृष्टाननृतुश्चास्मरेगणाः ६७
दूषावह्वयइव ५९ ६० कालेमध्याङ्के ६१ ६२ आत्मनोवाऽन्यस्यवाह्योरपिवा देवेनदृष्टमुपकल्पितं अपो
हितुंपरिहर्तुंरहकश्चिदपीश्वरः समर्थोनास्ति ६३ असौश्रीकसः प्रधानंसेग्रामस्तत्साधन ६४ ६५ अभिजिति

नि संकीर्णनियेषा
तदेवादयः ६७
मध्याङ्के ६६ विमानशतसंकुला
५०

नन्वेदेष्टुं विपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एव भूत ईश्वरो यस्य तत्त्वं न जानातीति कथामित्यपेक्षा यां तस्याप्येत
साहाय्यं यदि वा सो प्रभावेन केवलस्येति वक्तुं नारवान्मुपक्षिपति स एष रतिराजा युधिष्ठिर उवाच ॥ न गदीशितुर्दृश्य
कीर्तिः कस्मिन् कर्मणि मयो ह तवान् ॥ ५१ ॥ अनेन श्रीकृष्णेनोपद्विहितैः संवदितैः ॥ ५२ ॥ हे मीचरोपी चायसी चेति ति
स एष भगवान् राजन्व्यतनो द्विहितं यशः ॥ पुरा रुद्रस्य देवस्य मये नानंत मायिना ॥ ५० ॥ राजोवाच ॥ कस्मिन्
कर्मणि देवस्य मयो ह न जगदीशितुः ॥ यथा चोपक्षिता कीर्तिः कृष्णेनानेन कथ्यतां ॥ ५१ ॥ नारद उवाच ॥
निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपद्विहितैः ॥ मायिनां परमावायं मयं शरणा माययुः ॥ ५२ ॥ स निर्माय पुरस्ति
स्रो हे मीरोषायसी विभुः ॥ दुर्लक्ष्या पाय संयोगादुर्वितर्क परिष्कृताः ॥ ५३ ॥ ताभिस्ते सुरसेनान्यो लोका
स्त्रीन्सेश्वरान्नृपः ॥ स्मरन्तीनां शयां चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५४ ॥ ततस्ते सेश्वरालोका उपासाद्येश्वरं वि
भो ॥ त्राहिनस्तावकान् देवविन्त्रिपुरा लयैः ॥ ५५ ॥ अथानुग्रह्य भगवान्नाभेष्टेति सुरान् विभुः ॥ शरंधनुषिसंघा
यपुरेषसंघमुचत ॥ ५६ ॥ ततो गतिवर्णादयवउत्पेतुस्सूर्यमंडलात् ॥ यथा मयूरवत्संदोहानादृश्यत पुरो यतः ॥ ५७ ॥
सः पुरो निर्मायते भ्योददविति शेषः ॥ दुर्लक्ष्यो अणयसंयोगो गमनागमने यासां ॥ दुर्वितर्कः परिष्कृताया सु ॥ ५३ ॥ अ
सुराणां सेनान्यः सेनापतयः पूर्ववैरस्मरन्तः ॥ ५४ ॥ अस्त्रं अभिमंत्रितं ॥ शस्त्रं अनभि मंत्रितं सरं पुरेषु यमुचत ॥ ५६ ॥ ततः श

रश्मि समुद्रादोहाः रश्मि समुद्रादवयतः
प्रभयः ॥ ५७ ॥

अजाय श्रीनारायणाय तस्यैव मुखाच्छ्रुतं ॥ ५ ॥ तन्मुखादात्मनः श्रवणं संभावयन् विशिनष्टि परति ॥ ६ ॥ प्रथमं तावद्धर्मप्रमा
 णमाह धर्मं ॥ धर्मस्य मूलं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः ॥ तद्विदं वेदविदं येन चात्मा मनः प्रसीदति तेषु ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः
 श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ सम्यक् संकल्प्य ज्ञात्वा मोक्षधर्ममूलमिदं स्मृतमिति ॥ मनुश्च वेदो खिलं धर्म
 मूलं स्मृतिशीलं च तद्विदं ॥ आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति ॥ ७ ॥ तव तावन्नरमात्रसाधारणं धर्ममाह सत्य
 नारद उवाच ॥ नत्वा भगवते जायते लोकानां धर्महेतवे ॥ वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतं ॥ १ ॥ यो वती
 योऽत्मनोऽंशे न दात्ताय एणां तु धर्मतः ॥ लोकानां स्वस्तये ध्यात्वा स्ते तपो वदरिकाश्च मे ॥ २ ॥ धर्ममूलं हि भगवान्सर्ववे
 दमयो हरिः ॥ स्मृतं च तद्विदं राजन्येन चात्मा प्रसीदति ॥ ३ ॥ सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षा तपो दमः ॥ अहिं
 सा ब्रह्मचर्यं च त्यागस्वाध्यायश्च ज्ञानं च ॥ संतोषः समद्वेषो वाग्राभ्युदयो परमः शनैः ॥ नृणां विपर्यये हेत्वा मो
 क्षमात्मविमर्शनं ॥ ४ ॥ अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथा हतः ॥ तेषां त्मदेवता बुद्धिः सतरां नृपुण्ड्रव ॥ ५ ॥
 मिति पंचभिः ॥ तप एकादश उपवासादि ॥ तथा च तपः माघादि मासेषु ॥ माघे शीतधारणं फलाहारं चांद्रायणादि च चतुर्मासे
 सु रक्षा पुक्ता सुक्त विवेकः ॥ शमो मनसः संयमः दमो वाद्येन्द्रियाणां ॥ त्यागो दानं स्वाध्यायो यथोचिततपः ॥ ६ ॥ संतो
 षो देवलक्ष्णेनालंबुद्धिः ॥ समदृशमहतां सेवा ग्राभ्युदयो परमः ॥ प्रवृत्तवर्मेभ्यो निरुतिः विपर्यये क्षान्तिः फलक्रिया
 णमीक्ष्णं मोक्षं नृणां प्रलापनिवृत्तिः ॥ आत्मविमर्शनं देहदिव्यरिक्तात्मानुसंधानं ॥ ७ ॥ आत्मैति देवतेति च बुद्धिः ॥

द्वि॥ आदितः आरभ्य संधार्येति गमयति ॥ एवं विधां भूति ॥ न लोके न राकारमात्मनो विडं वमानस्य अनुकुर्वते ॥
 द्वि॥ इति सप्तमे दशमः ॥ १० ॥ एकादशे नृणां धर्माः साधारण्येन वर्णिताः ॥ विशेषणचवर्णानां मुख्या मुख्याश्च योषितां
 १॥ तदेवं दशभिर्ज्ञानभक्तियोगावुदीरितौ ॥ अथ पंचभिरध्यायेः कर्मयोगानुवर्ण्यते ॥ २ ॥ देवपतेः प्रह्लादस्य सा
 एवं दग्धा पुरस्तिस्त्रो भगवान्मुरहान् ॥ ब्रह्मादिभिस्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ द्वि॥ एवं विधानस्य हरेः
 स्वमायया विनुद्यमानस्य नृलोकमात्मनः ॥ वीर्यालिगीतान् विभिर्जगद्गुणैर्लोका न्यूनान्यपरं वदामि किं ॥ द्वि॥
 इति श्रीमद्भगवत्सहायपुराणे सप्तमस्कंधे त्रिपुरवधोदशोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्री कृष्ण उवाच ॥ श्रुत्वेदितं साधुसभा
 जितं महत्तमाग्रयण उरुजमात्मनः ॥ युधिष्ठिरो देवपतेर्मुदायुतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयं भुवः ॥ १ ॥ युधिष्ठि
 र उवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मसंज्ञातनं ॥ वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान् विंदते परं ॥ २ ॥ भवान्
 प्रजापतेः साक्षादात्मनः परमेष्ठिनः ॥ सुतानां संमतो ब्रह्मतपो योगसमादिभिः ॥ ३ ॥ नारायण पराविप्राधर्म
 गुह्यपरविदुः ॥ करुणः साधवः शान्तस्त्वद्दिधानतथा परे ॥ ४ ॥ धनं सभा सुसभा जितं सत्कृतं ईदितं श्रुत्वा
 पुनरिदं पप्रच्छ ॥ कथं भूयस्येदितं महत्तमानां मग्राणः मुख्यस्य तत्र हेतुः ॥ उरुजने आत्मा मनो यस्य ॥ १ ॥ श्रव
 णेष्वापां हेतुः ॥ यत्र यतो धर्मो तत्र परं ज्ञानं भक्तिं च विंदति ॥ २ ॥ ३ ॥ ननु स्मृतिकारे धर्मा उक्ता एव तत्राह ना

रायणपरमेश्वरः ॥ ४ ॥

भा० स
५२

ब्रह्मणादीनां चतुर्णां नामपि वृत्तिरूपान्धर्मानाह विप्रस्येति सार्धैः सप्रभिः विप्रस्य षट्कर्मणि विहितानीत्यनुषंगः
तत्र त्वध्यायनं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका यथाह मनुः षष्ठां कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका याजनाध्यायने चै
व विष्णुश्च प्रतिग्रह इति अन्यस्य च त्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहातिरिक्तया जनमध्यापनं चापद्यनुजानाति
वत्स्यति चानंतरमेव स्मृते राजन्यमिति श्रूयते च अश्रूयतिकैकेण प्रभृतीनां सत्रियाणामुपदेष्टृत्वाद्विप्रजापालने
धिकृतस्य च त्रियस्य वृत्त्यंतरमाह राज्ञ इति आदिशब्देन दुःसुक्तादि १४ वार्ताकृषिवाणिज्यलेहणवृत्तिर्यस्य सः
विप्रस्याध्यायनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः राज्ञो वृत्तिः प्रजागोपुरविप्रादाकरादिभिः १४ वैश्यस्तु वार्तावृ
त्तिश्च नित्यं व्रतकुलातुगः शूद्रस्य द्विजसुश्रूषावृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् १५ वार्ताविचित्राशालीनं यायाव
रशिलो धनं विप्रवृत्तिश्चतुर्दशं श्रेयसी चोत्तरा १६ जघन्यो नोत्तमा वृत्तिमनापदि भजे नरः स्मृतेरा
जन्यमापत्सु सर्वेषामपि सर्वशः १७ शूद्रस्य द्विजसुश्रूषाविदिता स्वामिनो द्विजस्य सुश्रूषावृत्तिश्च भवेत् १८
विप्रस्य मुख्यानुकल्पभेदेन वृत्त्यंतरायाह वार्ताविचित्राकृष्यादिरूपाशालीनं धार्यं विनेव प्राप्तमयाचितं यायाव
रप्रत्यहं धान्ययाज्वाशिलं शालिहोत्रादौ स्वामिन्यक्तं कलिशोपादानं उच्छनं आपणाविपत्तिनकरणपादानं शिलो ध
नं द्युमेकीकृत्य चतुर्दशं श्रेयसी उत्तमा १६ वृत्तिश्चैव व्यवस्थां दर्शयन् आपहृतीराह यद्यन्यो नीचः उत्तमांश्च
ध्यापनादिरूपां स्मृतेराजन्यं सत्रियस्तु प्रतिग्रहादव्यो भजेत् १७

५२

अस्य श्रीकृष्णस्य अवलोकनं चार्जुन ११ एवं त्रिंशत्तत्त्वान् १२ इदानीं वर्णयिष्यामि नृवत्कुं द्विजानां
लक्षणमाह संस्कारमंत्रवन्तोगर्भाधानादयो यस्मिन्निष्ठिनाः स द्विजः न हि शूद्रस्यापि संस्कारविधेदे सति द्विज
त्वं स्यात्तत्राह अजो ब्रह्मा यमेवं भूतसंस्कारयुक्तं जगद्वचोपनयनवन्तं अतो नासौ द्विजः तथा च स्मृतिः विवा
हमात्रसंस्कारं शूद्रोऽप्यलभतां सदा न केनचित्समस्तजं च दसांतं प्रजापतिरिति श्रुतिश्च गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्
अवरं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः सेवेन्या वनति दीप्यं सख्यमात्म समर्पणं ११ नृणामयं परो धर्मः
सर्वेषां समुदाहृतः त्रिंशत्तत्त्वान् राजन्सर्वात्मा येन तुष्यति १२ संस्कारा यत्र विधिनाः स द्विजोऽ
जो जगदयं इत्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मना जन्मकर्मवेदातानां क्रिया चाश्रमवोदिताः १३

तदुपप्राज्यं जगत्या वैश्यं न केनचित् शूद्रमिति अतो विवाहव्यतिरिक्तं संस्कारस्य नावश्यकत्वात् ॥
उपनयनस्य तु सर्वथा निषेधात् न तस्य द्विजत्वमित्यर्थः पाठांतरे वैदिकादय इति गर्भाधानादय इत्यर्थः त्रैव
र्णिकानामावश्यकान् धर्मानाह इत्येति तन्मना विष्णुर्देनकुलेन कर्मणा च आचारेण च अवदातानां शुचिनां
दुःकुलानां दुराचाराणां च नैतानि विहितानि नित्यर्थः ब्रह्मचर्याद्यश्रमविहिता क्रियाश्च शूद्रस्य वर्णधर्मा एव च आश्रम
भेदकृतविशेषाभावात् १३ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणगमनेन च वेदाक्षरविचारेण शूद्रोऽवेन रक्तं व्रजेत् ४

किंच संमार्ज्जोपलेपाभ्यामित्यादिपतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः परिमृष्टा उद्धर्तनादिनानिमलीकृताः परिष्कृता
गृहोपकरणनियमाः २६ २७ किंच संतुष्टायथास्नाभेन तावन्मात्रभोगेण लोतुपाः दक्षा अनलसाः प्रिया सत्या
चवाग्यस्याः सर्वत्रापि अप्रमत्ताः वहिता अपतितं महापातकमृण्यं यथाहयाजवत्क्यः आमुष्ठेः संप्रतीह्यो हि महापा
तकदूषित इति २८ तत्परासती भजेत् श्रीहरिमिव हर्षमना पत्या सह २९ अप्रतिलोमजानं वृत्तिमाह वृत्तिरिति

संमार्ज्जोपलेपाभ्यां गृहमंडलवर्तनैः स्वयंचमंडितानित्यं परिमृष्टपरिष्कृता २६ कामैरुच्चावचैः सा
ध्वीप्रभयेण दमेन च वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत् पतिं २७ संतुष्टालोतुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रि
यसत्यवाक् अप्रमत्ता मुचिः स्निग्धा पतित्वपतितं भजेत् २८ यापति हरिभावेन भजेच्छीरिव तत्परा हर्षा
मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते २९ वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् आचोराणामपापानां
त्यजांते वसायिनां ३० प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगयुगे वेददृग्भिः स्मृतो राजनः प्रेत्य वेदचकर्मकृत् ३१

तत्कुलकृता कुलपरंपरा प्रमपि चोर्ध्वहिंसादिकं निषेधति आचोराणामपापानां चेति तत्र प्रदर्शनार्थं कांश्चित्प्रतिलोमज
विशेषानाह अयमेति रजकशर्मकारश्च न लेवरुदयवच कैवर्तमेदमिच्छासप्रेतेः ते वसायिनस्तु चांडालपुंससमा
नगादयः तेषां परंपरा प्रेत्य वसुनिर्णयक इति वृत्तिरित्यर्थः ३० श्रेष्ठादपि परधर्मी नीचोपि स्वधर्म एव श्रेयानित्याह
य इति स्वभावेन सत्त्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः शर्मकृत्सुखहेतुः स्मृतः कैवर्त एव दृक्चक्षुर्येषां तैः भगवता चोक्तं श्रेया

नवधर्मो विरुणः परधर्मास्वनुष्ठिता इति ३१

चतुर्विधं पूर्वोक्तं विप्रवृत्तिमित्रेषामपि दर्शयन्नाह स्मृतान्मृताभ्यामिति १८ स्लोकं च चष्टे स्मृतमिति १९
तयोस्तद्वर्जने हेतुमाह सर्ववेदमय इति २० वर्णानामभिव्यंजकरूपान्धर्मानाह शम इति चतुर्भिः अच्युता
त्वात् श्रीविष्णुपरत्वं २१ शौचं वीर्यं धौत्वाहः वीर्यं प्रभावः तेजः प्रागल्भ्यम् २२ २३ अमंत्रयज्ञः नमस्कारेणैव पंचय

स्मृतान्मृताभ्यां जीवेतमृतेन प्रमृतेन वा सत्यान्मृताभ्यां जीवेत नम्रवृत्त्या कथंचन १८ स्मृतमुंष्ट्रशिलं प्रीतं म
मृतं यदयाचितं मृतं तु नित्यया चास्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतं सत्यान्मृतं तु वारिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनं १९ वर्ज्ये
तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सितं सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः २० शमो दमस्तपः शौचं संतोषः शा
तिराज्जीवं ज्ञानं दया च्युतात्मत्वं सत्यं च व्रत्तलक्षणं २१ शौचं वीर्यं धौतिस्तेजः स्याग आत्मजय च मा व्रत्त
एव ता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् २२ देवगुरु च्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरितोषणम् आस्तिक्यमुद्य
मानित्यं नैपुण्यवैश्यालक्षणं २३ मृदुस्य सन्नतिः शौचं सेवा सा मि न्यमायया अमंत्रयज्ञोद्यस्तेयं सत्यं गोवि
प्ररक्षणं २४ स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुषानुकूलता तद्वधुषनुवृत्तिश्च नित्यं तद्वतधारणं २५
ज्ञानुष्ठानं तथा च याज्ञवल्क्यः नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्नहापयेदिति २६ स्त्रीधर्मानाह स्त्रीणामिति पंच
भिः पतिरेव देवो यासां तस्य पत्युश्चुष्मन् तदनुकूलता च तस्य यद्वतनियमं सधारणं एतच्चतुष्टयं पतिव्रतानां

श्र १

स्त्रीधर्मप्र
लक्षणं धर्मप्र

स्त

भा० सं०

98

द्वादशो वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनप्रस्थयोः चतुर्णामश्रमाणां च साधारण्येन कश्चन वर्ण्यदीनां धर्मा उक्ताः इदानीमाश्रम
धर्मा उच्यन्ते तत्रास्मिन् द्वादशोऽध्याये ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरसाधारण्यश्चतुर्णां साधारण्यश्चोच्यते त्रयोदशोऽयने धर्माः चतुर्दशे
महस्थस्य पंचदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः ब्रह्मचारी गुरुकुले गुरुद्वारान्नुपासीते त्युत्तरेण नवयः श्रावणगायत्रीमपन
संध्यात्रयमप्युपासीत उभे संध्येतु यने वाक् न वेत् सायं प्रातः संध्या कालनिमित्तं मौनं कुर्यादित्यर्थः गुरोश्चरणौ न मेव

नारद उवाच ॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दां तो गुरोर्हितं ॥ आचरन्दा सवन्नी चो गुरो सुदृढ सो हृदः ॥ १ ॥ सायं प्रातरूपा
सीतगुर्वन्यक्के सुरोत्तमान् ॥ संध्ये उभे च यत वा कृजपन्त्रस्य समाहितः ॥ २ ॥ अर्धं द्वां स्य धीयत गुरो रगृह तश्चैत्सुयं
त्रित ॥ उपक्रमेव सानेव चरणौ शिरसान्मेत ॥ ३ ॥ मेखलाजिनवासो सिजय दंडक सडन ॥ विभया दुपवीत च दभ
पाणिर्यथोदितम् ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्चरै द्वे ह्यगुरवे तन्निवेदयेत् ॥ भुंजीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्कचित् ॥ ५ ॥
सुशीलो मितभुग्दत्तः श्रद्धा नोजितेन्द्रियः ॥ यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६ ॥ वर्जयेत्प्रमदा गाथा
मगदस्थो वृहद्व्रतः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथी निहरं त्यपियते मनः ॥ ७ ॥ केशप्रसाधनो नमस्कृत्य पादौ भ्यजनादिकं गुरुस्त्रीभि

यथोदितं पालाशो दंडो ब्रह्मण्येत्यादि नियम मति क्रम्य॥ जरा धारणं तु केश प्रसाधनाभाव मात्रम्॥ ४॥
यावदर्थं॥ यथोपयोगमात्रमेव॥ ५॥ वहद्रतः॥ ब्रह्म चर्यवान्॥ गृहस्थ व्यतिरिक्तः॥ सर्वोपि गाथा मपि वज्जीये
त् तत्र हेतुः॥ इंद्रियाणि बलवंति संयतस्यापि मनोहरंतीति॥ ७॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम

उवातामः कार्यनास्मिन्नयुवा ८

॥ ३ ॥

ननु स्वाभाविक कर्मणो बंधे तु त्वा कथं सुखहेतुत्वं तत्राह वृत्त्येति ॥ ३२ ॥ ननु काम्यानि कर्माणि कुर्वन् सत्फलं भोगरतस्य कथं
नेर्गुणं स्यादत आह ॥ तदुक्तं प्रह्लादेन ॥ ओपस्थजे हं वदुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरंत मोह ॥ ३३ ॥ त्वादितत्राधिकारभेदे
न च वस्था सदृशं तमाह ॥ उपमानमिति द्वाभ्यां पुनः सुखे तस्य प्रसवाय ॥ ३४ ॥ कामा आसेरतं वासना रूपेण यस्मिन् तत् ॥ उक्ते
वासना रूपेण यस्मिन् तत् ॥ उक्ते वासना विषयसहस्रैव कामत्यागा संभवाद्देहा क्तनियमेन वदुशः कामान् भुंजानस्येव
वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत ॥ हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३५ ॥ उपमानं मुद्रुः दे
त्रस्यं निर्वीजतामियात् ॥ न कल्पते पुनः स्तुत्या उपवीजं च नश्यति ॥ ३६ ॥ एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेव
या ॥ विरज्येत यथा राज्ञो ग्निवत्कामविंदुभिः ॥ ३७ ॥ यस्य यत्प्रज्ञं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यंजकं ॥ यदन्यत्रा विदृश्येत
तत्वेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कंधे धृतिर नारदसंवादे सदाचारवर्ण
नित्यनैमित्तिकैर्विशुद्धचेतसस्तद्दोषदर्शने यथातिशोभप्रसू^{त्वा} नामिव शनैर्विरागो भवति ॥ यथा सवीजं क्षेत्रं
शने वीजं भवति ॥ यथा च प्रज्वलितोऽग्निर्घृतविंदुभिः शाम्यति मद्धता तु घृतपूरणं शाम्यत्येव तद्वत् ॥ प्रह्लादकृतं
स्तुकोमारखनिवृत्त्युपदेशं मदवासना अधिकारिणं ॥ तदुक्तं तत्रैव ॥ बालान् दधितधियो हृद्गारा मेरिते हिते रिति ॥ अ
तः सर्वमनवद्यं ॥ ३९ ॥ समादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मु^{ख्यः} ॥ न जातिमात्रादित्याह ॥ यस्येति यद्यदिवर्णांतरेपि दृ
श्येत तद्वर्णान्तिरेनेनैवलक्षणनिमित्तेनैव वर्णेन विनिर्दिशेत् ॥ न तज्जातिनिमित्तेनैत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति सप्तमे स्कंधे कादशाः ॥ ११ ॥

भा० स०
५५

ला३

॥ ४८ ॥ स्वधामभिः स्वाश्रयेभूतैर्जीवैः सहितं नियं ततया १५ चरन् एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः १६
सुखलोकं महलोकं १७ अकृष्टं अकृष्टपद्मं शृंगारदिकं अकालतः पाककालात् पूर्वमेव निष्पन्नमित्यर्थः अक
पक्वं फलादिशो हरेत् अशनीयात् १८ वन्ये नीवारादिभिः काले वोदितान् पुराणं पूर्वसंचितं १९ हीमादीन् सह त
अयो गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु धोक्षजं भूतैस्त्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् १५ एवं विधो ब्रह्मचा
री वानप्रस्थो यतिर्गृही चरन् विदितं विज्ञानं परं ब्रह्माधिगच्छति १६ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान् सु
निसंमतान् यानातिष्ठन् निर्गच्छेद्विलोकमिहांजसा १७ न कृष्टपद्मं मश्रीयादकृष्टं वाप्यकालतः अ
ग्नितपक्रमं यामवा अकं पक्रमुताहरेत् १८ वन्ये श्वरुपुरोडासा निर्वपेत्काले वोदितान् त्वयं न वेन
वेनाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् १९ अग्न्यर्थमेव शरणमुत्तं वादिकंदरं अयेत हि मवायु रितवर्षा का
तपघातस्वयं २० केशाग्रे मनस्वश्च मश्रुमूलानि जटिलोदधत् कंसं डल्बजिने दंडवल्बे निपरिच्छदान् २१
वरेदने द्वादशाद्यान् द्यौवाचतुरो मुनिः द्वावकं वायुणा बुद्धिर्न विपद्येत कच्छतः २२ यदा कल्पः स्वक्रियायां बा
धिभिर्जरयाथवा आन्वीक्षिक्या वा विद्यायां कुप्यादि नशनादिकं २३
तितथा केशादीन् मलं वा प्रक्षालनेन धारयन् कंसं डल्बादींश्च दधत् २४ कच्छतः तपः केशाद्युद्यो बुद्धिर्न नश्येत्तथा च
वरेत् २५ द्वादशाद्यान्तरमपि यदि स्वधमानुष्ठानेन शक्तस्तर्हि वन एव वसेत् यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यतर्हि संन्येदित्युत्तरं

ध्यायेत्तु तदुभयपरहितस्य नु यत्कृत्यं तदाह पदम्
कल्पः असमर्थः आन्वीक्षिक्या साधनाभ्यासे २३
॥ ५५ ॥

नकारयेदित्यत्र हेतुः नत्विति रहः एकांते अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे वा यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात्
ननु मिथ्यात्वादतिकस्मलत्वाच्च स्वयं त्यक्तप्रायस्त्रादिज्यादितिको यमतिनिर्वधस्तत्राह कल्पयित्विति आत्मना
स्वरूपसाक्षात्कारेण इदं देहादिआभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीव ईश्वरः स्वतन्त्रो न भवेत्तत्रावद्वैतं
हंपुमानियं स्त्रीत्यादिभेदो न विरमेत् ततः किमत आह ततो द्वैतात् विपर्ययः गुणाध्यासेन भोग्यता बुद्धिः अतो ज
नन्वग्निप्रमदानामघृतकुंभसमः पुमान् सुतामपिरहो जह्यादन्यदा यावदर्थं कर्तुं कल्पयित्वात्मना याव
दाभासमिदमेश्वरः द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः १० एतत्सर्वं समास्मात्तं गृहस्थस्य यत्नेरपि गु
रुरतिविकल्पेन गृहस्थस्य तृणमिनः १२ अंजनाभ्यंजनो नमर्दस्त्रवलैरवामिषं मधुः स्रग्गंधलेपालं कारं
स्य जेयुर्ये धृतवताः १२ उषित्वैव गुरुकुले द्विजो धीत्यावबुध्य च त्रयीसांगोपनिषदं यावदर्थं यावलं १३
दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामय दीश्वरः गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् १४
द्यादेवेत्यर्थः १० एतत्सर्वं शुशील इत्याद्युक्तं गृहस्थस्य विशेषमाह गुरु रतिरिति ११ अंजनादीनामामिषां तानां
कंदैक्यं अंजनं शरीरस्य अभ्यंजनं शिरसः स्त्रियं वीर्यं च चित्रकर्म स्त्रीणां कुड्रादौ लेखनं वा तन्निरीक्षणं वा अत्र
भ्यंगादिस्वरूपतोयानिषिध्यतो सर्वतु कथंचिदापदि प्राप्नोति स्त्रीकृतं त्वं निषिद्धमिति भेदः १२ अंगैः शिखादिभिः
रूपनिषद्भिश्च सहितं वेदत्रयीमधीत्यश्रवबुध्य च तदर्थं च विचार्य यावदर्थं स्वाधिकारात्तु सारेण १३ यदीश्वरः
शक्तः तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा ये याधिकारं गृहस्था यो

ननु मिथ्यात्वादतिकस्मलत्वाच्च स्वयं त्यक्तप्रायस्त्रादिज्यादितिको यमतिनिर्वधस्तत्राह कल्पयित्विति आत्मना
स्वरूपसाक्षात्कारेण इदं देहादिआभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीव ईश्वरः स्वतन्त्रो न भवेत्तत्रावद्वैतं
हंपुमानियं स्त्रीत्यादिभेदो न विरमेत् ततः किमत आह ततो द्वैतात् विपर्ययः गुणाध्यासेन भोग्यता बुद्धिः अतो ज
नन्वग्निप्रमदानामघृतकुंभसमः पुमान् सुतामपिरहो जह्यादन्यदा यावदर्थं कर्तुं कल्पयित्वात्मना याव
दाभासमिदमेश्वरः द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः १० एतत्सर्वं समास्मात्तं गृहस्थस्य यत्नेरपि गु
रुरतिविकल्पेन गृहस्थस्य तृणमिनः १२ अंजनाभ्यंजनो नमर्दस्त्रवलैरवामिषं मधुः स्रग्गंधलेपालं कारं
स्य जेयुर्ये धृतवताः १२ उषित्वैव गुरुकुले द्विजो धीत्यावबुध्य च त्रयीसांगोपनिषदं यावदर्थं यावलं १३
दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामय दीश्वरः गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् १४
द्यादेवेत्यर्थः १० एतत्सर्वं शुशील इत्याद्युक्तं गृहस्थस्य विशेषमाह गुरु रतिरिति ११ अंजनादीनामामिषां तानां
कंदैक्यं अंजनं शरीरस्य अभ्यंजनं शिरसः स्त्रियं वीर्यं च चित्रकर्म स्त्रीणां कुड्रादौ लेखनं वा तन्निरीक्षणं वा अत्र
भ्यंगादिस्वरूपतोयानिषिध्यतो सर्वतु कथंचिदापदि प्राप्नोति स्त्रीकृतं त्वं निषिद्धमिति भेदः १२ अंगैः शिखादिभिः
रूपनिषद्भिश्च सहितं वेदत्रयीमधीत्यश्रवबुध्य च तदर्थं च विचार्य यावदर्थं स्वाधिकारात्तु सारेण १३ यदीश्वरः
शक्तः तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा ये याधिकारं गृहस्था यो

भा० सं०

५६

धेः

परे कवौ ब्रह्मणि अध्यात्मना अहंकारेण अध्यात्मतामिति पाठे कर्माण्यहंकारे चेत्पर्यः कथं भूतं रुद्रे यद्यस्मादहं ममता पूर्व
का क्रिया भवति तस्मिन् सत्त्वेन चेतनया गुणैः गुणकार्यैः प्रागवशिष्टे देवैः सह यथा सत्त्वादिभिर्गुणैः हेतुभूतैः वैकारिकं
भोक्तृत्वादिविकारवंतं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे ब्रह्मणि ॥ २० ॥ ननु विकारवंतः कथं परे लयः स्यात् ॥ विकारहेतूनां सर्वेषां धीनां
लयद्वारेणेत्याह ॥ अस्मिन् अदो ज्योतिः तच्च नेमः कूटस्थे अहं तत्त्वे तच्च कूटस्थे महति महत्त्वे ॥ तदव्यक्ते प्रधाने तच्चाव्य
मनो मनोरथे अद्रे बुद्धिं कुर्वन् कवौ परे ॥ कर्माण्यध्यात्मनारुद्रे यदहं ममता क्रिया सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञं गुणैर्वैकारिकं प
रे ॥ २१ ॥ अस्मिन् अदो ज्योतिष्यदेवा योनभस्य मुं कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्ते क्षेत्रे च तत् ॥ २२ ॥ इत्युक्तं चरतया त्मा
नं चिन्मात्रमवशेषितं ज्ञात्वा ह्योयविरमेदग्धयो निरिवातलः ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वा
दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ नारद उवाच ॥ कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ॥ मासैकं रात्रिविधिना निरपेक्षं श्वरे न हं
विभ्रयाद्यद्यसौ वासः कौपिनाद्याद नं परं ॥ त्यक्तं न लिङ्गदंडादेरन्यत्किंचिदनापदि ॥ २४ ॥
तत्र अक्षरे परमात्मनि रति सर्वोपाधिलया कृतो ॥ अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रज्ञं मरुततया ज्ञात्वा ॥ अह्यः स न विरमेत् ॥ दग्धका
या यथा तलः ॥ २५ ॥ इति सप्तमेऽध्याये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ साधकस्या चित्तं महान् ॥ अवधत्तेति हासेन सिद्धावस्थां च वर्यते र
वंध्यात्वा ॥ अकल्पो न शनादिकं कुर्यात् ॥ आत्मीयं चिन्मात्रं ज्ञानाभ्यासे ॥ कल्पस्त्वेवं ध्यात्वा परिव्रज्येति संबन्धः ॥ कियदत्रत्याज्यं दे
हयतिरिक्तं सर्वमित्याह ॥ मात्रेति ॥ तस्य धर्मा नाह ॥ मासैकं रात्रेति ॥ नवभिः ॥ १ ॥ कौपिनाद्याद्यनेयावता तावन्मात्रं परं केवलं
अन्यदिति वाच्यं ॥ प्रेषोच्चारणात् पूर्वमेव ॥ २॥

५६

अनशनादिकरिष्यतः पूर्वकृत्यमाह॥ आत्मनीत्यादियावत्समाप्तिः यथार्हतः यथायोग्यं स्वकारणे वाकादिषु संघा-
तं देहं न्यसेत्प्रविलापयेत्॥ २४॥ तदेव विभज्य दर्शयति॥ खे आकाशे॥ खानि देहगत छिद्राणि॥ आत्मवान्धीमान्॥ शेषं अस्थिमांसा-
दिकविनाशं॥ २५॥ एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिंगशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयमाह॥ वाचमित्यादिना॥ तत्र यद्यपि यथोद्भवं
भयस्य युक्तत्वादध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु राजसाहंकारादिषु लयोवाच्यः॥ तथापीह तेषां लयभावनेऽयमद्वितीयात्मस्य

आत्मन्यग्नीत्समारोपसंन्यस्याहंममात्मतां॥ कारणेषु न्यसेत्सम्यक् संघातं तु यथार्हतः॥ २४॥ खे खानि वायौ निम्बासा-
स्तेजस्रश्माणमात्मवान्॥ अस्तु सत्कृष्णैषमयानिदितौ शेषं यथोद्भवं॥ २५॥ वाचमग्नौ सवक्त्रे वाग्निं द्रेशित्यकरावपि
पदानि गत्यावयसि रत्नुपस्थं प्रजायतौ॥ २६॥ मृत्योपायु विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत्॥ दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्श-
मध्यात्मनित्वं॥ २७॥ रूपाणि चक्षुषा राजन् ज्योतिष्यभिनिवेशयेत्॥ अस्तु प्रचेतसाजिक्कां घ्रेयैर्घ्राणं चित्तौ न्यसेत्
तिपत्रये परेति यथा कथं चित्तये भावे॥ देवतानां प्रवर्तकत्वेन प्राधान्यादिन्द्रियतद्विषययोर्देवतासु लयः कथ्यते॥ वक्त्रे॥ २८॥
व्यसहितं वाचमग्नौ न्यसेत् एवं सर्वत्र पदानि पादौ वयसि विलेभौ॥ २९॥ सनादेन शब्देन सह आध्यात्मनि वायौ॥ आध्यात्मवि-
दिति पाठे वा याविति स्तौतव्यं॥ ३०॥ ज्योतिषि आदित्ये रसगंधयोस्तिन्द्रियाकर्षकत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्यै-
न्द्रियस्य विषये लयमाह॥ प्रचेतसा सह जिह्वारसनां॥ अस्तु रसरूपासु॥ घ्राणशब्देनाग्निनोरणुपलक्षणं॥ अग्निभ्यां सह घ्रा-
णं घ्रेयैर्गंधैरुपलक्षितायां चित्तावित्यर्थः॥ ३८॥

भा० स०
५९

परमहंस्यविशेषमाह नयतेरप्रमो धर्मार्थः कथं भूतस्य महात्मनः तस्य लक्षणं शांतस्येत्यादि प्रायत्यस्यायं भावः ज्ञानो
त्पत्तिपथ्यंतं वदुः कादिलिङ्गमाश्रित्य सत्त्वशुद्धयर्थं यमान्नियमांश्चाचरेत्तेव ज्ञानोपपत्त्येयतेत उत्पन्ने तु ज्ञानेन निय
मेः कृत्यमस्ति यमाश्च सत्त्व एव स्युः अतस्तदालिङ्गादिभिः प्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थं धारयेद्वात्यजेद्वेति ॥ तस्यैव ज्ञानदा
त्रीभावे योगभ्रंशपरिहारार्थमाह नवहिव्यं कलिंगं यस्य व्यक्तौः प्रयोजनमात्मानुसंधानं यस्य सः मनीषापि धर्म
नयतेरप्रमः प्रायो धर्महेतु महात्मनः शांतस्य समवित्तस्य विभूया दुतवात्यजेत् ॥ अथ कलिंगो व्यक्तार्थो
मनीषुन्मत्तवालवत् कविर्मूकं वदात्मानं सदृष्ट्या दर्शयेन्नृणां ॥ १० ॥ अत्रापुदाहरंती ममिति हासपुरातनं प्रह
स्य च संवादं मुने राजगरस्य च ॥ ११ ॥ तं शयानं धरोपस्थे कावेय्यां सिंहासनां नि ॥ रजस्वले स्तनूदेशे निर्गूढम
लतेजसं ॥ १२ ॥ ददर्श लोकां विचरं लोकं तत्तद्विविक्तया रतो मात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ १३ ॥ कर्मणा
कृतिभिर्विचालिङ्गे र्दण्डांश्च मादिभिः न विदंति जना यं वै सो साविति न वेति च ॥ १४ ॥
उन्मत्तवहालवच्च कविरपि मूकं वदात्मानं नृणां सदृष्ट्या दर्शयेत् ॥ ते यद्योन्मत्तादिरूपं मन्येरन्तथा वर्तेत ॥ सदृष्टेति
वेवाह्यानुसंधानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥ परमहंसधर्ममेवेति हासेन स्फुटयति ॥ अत्रापि तियावदध्यायसमाप्तिः ॥ अज
गरवृत्तस्य मुनेश्च ॥ ११ ॥ धरोपस्थे भूपृष्ठे सहाद्रे स्तटे रजोभिर्धूसरैस्तनूदेशे र्देहावयवैर्निगूढममलं तेजो यस्य तं ॥ १३ ॥
कर्मोदिभिर्जना यं न विदुः तं पादयोः शिरसा स्पृशन् नत्वा अत्रासीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

३ सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥ नन्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यानिर्देशः ॥ न हि ब्रह्म मुक्तयोरे
कसंभवति तत्राह ॥ सुषुप्ते हितमसावृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विहितं प्रकाशते ॥ संधौ तु न तस्मिन्नाविविधोपः ॥ अत
सदानात्महृक् ॥ आत्मानं लक्ष्मीकृत्य स्थितः सन् ॥ आत्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् ॥ अतएव बंधं मोक्षं च दृश्यमाया मात्रं पश्यन्
आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः ॥ तदुक्तं योगग्रंथे ॥ निद्रादौ जागरस्यानेयो भाव उपजायते ॥ तं भावं भावयन्ति
एकरवचरेदित्युक्तं आरामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतो नारायण परायणः ॥ पश्येदात्मन्यदो विंशत्य
रे सदसदव्ययं ॥ आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसत्तयो ॥ ४ ॥ सुप्रप्रबोधयोः संधावात्मनो गतिमात्महृक् ॥ पश्यन्
बंधं च मोक्षं च माया मात्रं न वस्तुतः ॥ ५ ॥ नाभि नंदं ह्रुवं मृत्युमध्रुवं चास्य जीवितं ॥ कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्र
भवाप्ययं ॥ ६ ॥ नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकां ॥ वादवादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंच न संश्रयेत् ॥ ७ ॥ न
शिष्या ननु वधीत ग्रंथानैवाभ्यसेद्दहन् ॥ न व्याख्यामुपयुज्येत नारंभानारंभं कंचित् ॥ ८ ॥
त्यमुच्यते नेतरेयतिरिति ॥ ५ ॥ अस्य देहस्य प्रभवोऽप्ययस्मात्तं कालं ॥ ६ ॥ असच्छास्त्रे च नात्मपरेषु जीविकां
न च विद्यादिवृत्तिं वादवादान् ॥ तुल्यवित्तं ज्ञानिष्ठान् तर्कान् तर्कमाश्रित्य कंच कमपि पक्षं निर्वंधेन देदे
केन न संश्रयेत् ॥ ७ ॥ नानुवधीत प्रलोभनादिनावलान्नापादयेत् ॥ आरंभान् मगदिव्यापारान् ॥ ८ ॥ रामराम

भा० स०
५८

वेदेत्यत्र हेतुः यस्येति हृदि प्रविष्टः सन् ज्ञानं धनोति ॥ अर्को यथा वहिर्ध्वान्तिमिति ॥ २१ ॥ यथा श्रुतमित्योद्धृत्य परिहारोक्तं
२२ लोककर्मसु प्रवर्तते ॥ त्वं तु निवृत्तः सन् किं शेष इति यदुक्तं तत्राह ॥ तस्मैति चतुर्भिः भवप्रवाहकारिण्ययथोक्ति
तैरपि विषयैः ॥ प्रयितुमशक्यया तस्मया तस्मया कर्मसु प्रवृत्त्यमानोऽहं पूर्वानान्ययोनिषु प्रवेशितः ॥ २३ ॥ तथैवेमं लोकं म
नुष्यदेहं यदृच्छया प्रापितः ॥ कथं भूतं लोकं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं साधनं अधर्मेण तिरश्चांश्च शूकरादियोनिद्वारं मिश्राभ्यां
यस्य नारायणो देवो भगवान् हृदयं गतः ॥ भक्त्या केवलया ज्ञानं धनोति ध्यातमर्कवत् ॥ २१ ॥ अथापि ब्रह्महे प्रश्नां
सर्वराजन्यथाश्रुतं ॥ संभाषणीयो हि भवानात्मनः शुद्धिनिष्ठता ॥ २२ ॥ तस्मया भववाहिन्या योगैका मे रघुरया क
र्माणि कार्या मारणाहं नाना योनिषु योजितः ॥ २३ ॥ यदृच्छया लोकमिमां प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् ॥ स्वर्गापवर्गयो
र्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥ २४ ॥ अत्रापि दंपतीनां च सुखायान्यापनुत्तये ॥ कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तौ सि विपर्ययं ॥
॥ २५ ॥ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वं हो परतिस्तनुः ॥ मनः संस्पर्शजान् दृष्ट्वा भोगान्स्यामि संविशन् ॥ २६ ॥ स्व
युताभ्यां पुनरप्यस्य मनुष्यत्वस्य द्वारं सर्वतो निवृत्त्या अपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्रापि मनुष्यत्वेति ॥ अन्यापनुत्तये दुः निवृत्तौ
विपर्यये दृष्ट्वा निवृत्तौ सि ॥ २५ ॥ प्रवृत्त्या कदाचित्सुखस्यादपि ॥ निवृत्त्या नुकिंस्यादिति चेन्न तत्राह ॥ सुखमस्य जीवस्य स्वरूपमेव
तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह ॥ सर्वेति ततोतीति तनुः ॥ सर्वक्रियानिवृत्तौ स्वतएव प्रकाश इत्यर्थः ॥ भोगांश्च मनः संस्पर्शजा
न् मनोरथमात्रजान् ॥ अशाश्वतान् ॥ अदृढान् दृष्ट्वा स्वस्या नि निरुद्य मोक्षीत्यर्थः ॥ तर्हि कदाचित्कथं भुङ्क्ते तत्राह ॥ संविश

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥ २४ ॥ अत्रापि दंपतीनां च सुखायान्यापनुत्तये ॥ कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तौ सि विपर्ययं ॥ २५ ॥ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वं हो परतिस्तनुः ॥ मनः संस्पर्शजान् दृष्ट्वा भोगान्स्यामि संविशन् ॥ २६ ॥ स्व

५८

१५ उद्यमसहितवभोगवानिवर्णवानंस्थुलंदेहंधारयति॥ तत्रहेतुंवदेति तृतीयेनान्वयः॥ १६ उद्यमंविनेवमभोगोऽस्तीति
चेत्तत्राह वित्तं चेति॥ नुइतिनिश्चये हइतिप्रसिद्धौतवार्थोनास्तीतिप्रसिद्धमेवार्थः॥ यतोऽर्थोदेवयतोहेतोः॥ पीवानंज्ञमं
योग्यचेत्॥ १७ किंच वित्ताज्जनाद्यसमर्थोऽप्यंजनस्तदर्थमुद्यमं करोति॥ त्वत्समर्थोपि किमिति करोषीत्याह॥ कविर्विद्व
न्॥ कल्पोदत्तः निपुणहृक्चतुरः चित्राः प्रियाः॥ लोकरंजनाः कथायस्य॥ तथापिलोकस्य कर्मकुर्वतः सतः शेषेतद्दीक्षि

तंनत्वाभ्यर्च्यविधिवत्पादयोः शिरसास्पृशन्॥ विवित्सुरिदमप्राप्तीन्महाभागवतोऽसुरः॥ १५ विमर्षिकायंपी
वानं सोद्यमोभोगवान्यथा॥ वित्तं चेवोद्यमवतांभोगोवित्तमतामिह॥ भोगिनांखलुदेहेयंपीवाभवतिनान्य
था॥ १६ नतेशयानस्यनिरुद्यमस्यब्रह्मनुदायोयतएवभोगः॥ अभोगिनोयंतवविप्रदेहः पीवायतस्तद्व
दनः क्षमं चेत्॥ १७ कविः कल्पो निपुणहृक्चित्रप्रियकथः समः॥ लोकस्य कुर्वतः कर्मशेषेतद्दीक्षितापिवा॥ १८
नारद उवाच॥ सइत्यंदेत्यपतिनापरिपुष्टोमहामुनिः॥ समयमानस्तमाभ्याहृतद्वर्गमृतयंत्रितः॥ १९ ब्राह्म
उवाच॥ वेदेदमसुरश्चैवभवान्नन्वार्यसंमतः॥ इहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा॥ २०

तापितत्सर्वेपश्यन्तपिपावांतरेनद्वेषितकर्मनेद्वेदि॥ नौषिवानवास्तोषीत्यर्थः॥ १८ तस्यवा गोवामृतंतेन
यंत्रितोवशीकृतः सन्॥ १९ अध्यात्मचक्षुषा अंतर्दृष्ट्याभवान्नेदेवआर्याणां ज्ञानिनां संमतेननुभवानिद
मिति॥ यदुक्तं तदेवाह॥ नृणामिहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानिस्थानानि फलानीत्यर्थः॥ २० ॥ ५५ ॥

भा० स० ५५ अतोऽनर्थहेतुत्वात् प्राणैवार्थे च स्पृहानकार्येत्याह शोकेति ॥ ३३ ॥ नन्वेव मनर्थाननुभवतोऽपि न केचिद्विरज्यंते न
च यथा लाभेन तुष्यति ॥ त्वत्तु कथं चे रग्यादिकं प्राप्नोति तत्राह मधुकारेति ॥ मधुमक्षिका जगरो ययोः ॥ शि क्षया वृत्त प
यो लोचनया ॥ ३४ ॥ मधुकराच्छि हितमाह विरग इति ॥ विरपति हत्वा पन्यो विर हरेदित्येवं ॥ अजगराच्छि हितमाह ॥ अनीह

म २ शोकमोहभयक्रोधरागलैव्यश्रमादयः ॥ यन्मूलाः स्युर्नृणां जह्यात्स्पृहं प्राणार्थयोर्वुधः ॥ ३३ ॥ मधुकारमहासर्पेऽपि लो
केऽस्मिन्नेगुरुत्तमो ॥ वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छि क्षया वयं ॥ ३४ ॥ विरगः सर्वकामेभ्यः शि क्षितो मेधुव्रतात् ॥ कच्छा
प्रमधुवद्वि ते हत्वा पनो हरेत्यति ॥ ३५ ॥ अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छे पनतादहं ॥ नो चेच्छये वदहानिमहाहिरिव स
त्वान् ॥ ३६ ॥ कचिदल्पं कचिद्भू भुंजे न सादृसादृवा ॥ क चिद्भूरिगुणेन पेत गुणाहीनमु त कचित् ॥ ३७ ॥ अदयो पद
तं कापिकदाचिन्मानवजितम् ॥ भुंजे भुक्ता य कस्मिंश्चिद्विवान तं य दृष्टया ॥ ३८ ॥ दौ मंदुकूलमजिनं चीरं वल्क
लमेव वा ॥ वसेऽन्यदपि संप्रा प्तिदिष्टभुक् तुष्टधीरहं ॥ ३९ ॥ कचिच्छये धरोपस्येत्तु रण्यं रण्यं स्मभस्मसु ॥ कचित्प्रा
सादप्यं के कशिपो वा परेष्टया ॥ ४० ॥ कचित्स्नातोऽनुलि प्रांगः सुवासाः स्रव्यलंकृतः ॥ रथे भाष्ये अरेत्कापि दिग्वासाग्र
इति सत्ववान् धैर्यवान् ॥ ४१ ॥ पीनत्वे हेतुत्वेन यदृष्टया प्राप्ता त्यरितोषं प्रपंचयति ॥ कचिदल्पमिति षड्विः ॥ ४२ ॥ ३८ चीरं जी
रो वस्त्रं खंडं भूयत्वं च वा वसे पश्चिद्ध ॥ दिष्टभुक् प्रारब्धभीगी ॥ ४३ ॥ प्रसादमध्योपयं के तत्रापि कशिपो ॥ ४४ ॥ चरे विचरामि क

चिद्भूरिगुणेन पेत गुणाहीनमु त कचित् ॥ ३७ ॥ अदयो पद
तं कापिकदाचिन्मानवजितम् ॥ भुंजे भुक्ता य कस्मिंश्चिद्विवान तं य दृष्टया ॥ ३८ ॥ दौ मंदुकूलमजिनं चीरं वल्क
लमेव वा ॥ वसेऽन्यदपि संप्रा प्तिदिष्टभुक् तुष्टधीरहं ॥ ३९ ॥ कचिच्छये धरोपस्येत्तु रण्यं रण्यं स्मभस्मसु ॥ कचित्प्रा
सादप्यं के कशिपो वा परेष्टया ॥ ४० ॥ कचित्स्नातोऽनुलि प्रांगः सुवासाः स्रव्यलंकृतः ॥ रथे भाष्ये अरेत्कापि दिग्वासाग्र
इति सत्ववान् धैर्यवान् ॥ ४१ ॥ पीनत्वे हेतुत्वेन यदृष्टया प्राप्ता त्यरितोषं प्रपंचयति ॥ कचिदल्पमिति षड्विः ॥ ४२ ॥ ३८ चीरं जी
रो वस्त्रं खंडं भूयत्वं च वा वसे पश्चिद्ध ॥ दिष्टभुक् प्रारब्धभीगी ॥ ४३ ॥ प्रसादमध्योपयं के तत्रापि कशिपो ॥ ४४ ॥ चरे विचरामि क

उच्यते

एवंचेत्कोपिसंसारं न प्राप्नुयात्तत्राह॥ इत्येतदात्मनं सुखात्मकं स्वरूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव संतं पुरुषार्थं विस्मृत्य॥ असत्यं पि
द्वैते॥ २७॥ एतदेव दृष्टं तेन स्य स्यति जलमिति तदुद्भवैः तल्लशैवालादिभिः॥ जलकाम्यया जलेष्टया स्वतः आत्मनः स्व
रूपादन्यत्र पुरुषार्थं पश्यन्॥ २८॥ एवं स्वस्य निरूप्य मत्वेकारणमुत्काविपर्ययं दृष्ट्वेति यदुक्तं तद्विवृणोति॥ देहादिभिरिति
पंचभिः॥ ईहतदृष्टं तः॥ अनीशस्य॥ निर्देवस्य पुनः पुनः प्रारब्धा क्रिया मोघा विफला एव भवंति॥ २९॥ क्रियाणां सफलत्वेऽपि फल

इत्येतदात्मनः स्वार्थं संतं विस्मृत्य वैपुमान् ॥ विचित्रामसति द्वैते धीरमाप्नोति संसृतिं ॥ २७ ॥ जलंतं दुःखं शून्यं हि
त्वा ज्ञो जलकोम्यया ॥ मृगतस्मा मुपाधावेत्यथान्यत्रार्थदृक् स्वतः ॥ २८ ॥ देहादिभिर्देवतं त्रैरात्मनः सुखमाह तः
दुःखात्ययं बानीशस्य क्रियामोघाकृताः कृताः ॥ २९ ॥ अध्यात्मकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित् ॥ मर्त्यस्य कृष्टोपन
तैरर्थैः कामैः क्रियेत किं ॥ ३० ॥ पश्यां मिथुनिनां क्लेशं तु ध्याना मजितात्मनां ॥ भयादलब्ध निद्राणां सर्वतो भिविशं
किनां ॥ ३१ ॥ राजतश्चैरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः ॥ अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थं वदयं ॥ ३२ ॥

स्यानुपयोगमाह॥ अध्यात्मिकादिभिरिति मर्त्यस्य मरिष्यतः॥ कृष्टेण दुःखेनोपनतेः प्राप्तेः॥ ३०॥ कृच्छ्रं विनैव प्राप्तेष्वर्थे
दुःखं तदावश्यमित्याह॥ पश्यामीति॥ ३१॥ एवं भयं प्रपंचयति राजत इति॥ स्वस्मान्मते एव॥ कथं चित्रत्यागभोग
विस्मरणादिना नाशः स्यादिति प्राणवतामर्थवतां भयं नित्यम्॥ ३२॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

भा० स०

६०

भी०

स०

३॥ स्वयमेवमुच्यमानेषु वियुज्यमानेषु यथा उत्थितः पुमानस्वप्रदृष्टेषु पुत्रादिषु संगं विमुच्यति तद्वत् ॥ ४ ॥ नन्वेवं
भक्तस्य दुर्जनैरभिभूयमानस्य कुतो गृहीता क्रियाः सुतत्राह यावदर्थमिति ॥ अतस्त्वनसक्तः बहिस्तासक्त इव नृलो
के जनमध्ये न रतां मनुष्यां न्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ आग्रहं तु क्वापि न कुर्यादित्याह ज्ञातय इति ॥ ६ ॥ नन्वे

ष्ट एव भगवतो रणमवतारकथामृतं ॥ अदधानो यथा कालमुपशान्तजनावृतः ॥ ३ ॥ तसंगाच्छनकैः संगमात्
जायात्मजादिषु ॥ विमुच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्रवदुत्थितः ॥ ४ ॥ यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पंडितः ॥ वि
रक्तोरक्तवत् नृलोके न रतां न्यसेत् ॥ ५ ॥ ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदो परे ॥ यद्वदंतियदिष्टं ति वा
नुमोदेत निर्ममः ॥ ६ ॥ दिव्यं भोमं चांतरिक्षं वित्तमच्युत निर्मितं ॥ तत्सर्वमुपभुंजान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ॥ ७ ॥
यावद्विद्येत जवरं तावत्सत्त्वं हि प्राणिनां ॥ अधिकं यो भिमन्येत स स्तेनादंडमहति ॥ ८ ॥ मृगो घृखरमर्का
खुस ॥ १ ॥ प्रवामदिकाः ॥ आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरेषां संतरं कियत् ॥ ९ ॥

वं सर्वानुमोदने वित्तक्षयप्रसंगात् कुतो जीवन कुतो वा कर्मकरणं तत्राह ॥ दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि ॥ अंतरिक्षं
अकस्मादेव प्राप्तं एवं स्वत एव अच्युत निर्मितं देवलेखं यत् ॥ एतत्सर्वं कर्मकादि ॥ ७ ॥ देवाद्भिरलाभे जाते पितत्रा
भिमानो न कार्य इत्याह ॥ यावदिति भ्रिये मप्येति ॥ ८ ॥ अत एव कर्मविस्मयं हं हं वा प्रविश्य भुंजानं न निवारये
दित्याह ॥ मृगेति ॥ मर्कमर्कः सरिस्त्पसयः ॥ मदिकाश्चतैः पुत्रैः एषां मृगादीनां ॥ ९ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

॥ ६० ॥

भू२

नचमानापमानकर्तृषु मम वैषम्यमित्याह नाहं निंदामिमहात्मनि विस्मो ॥ ४२ ॥ एवं भूतत्वेन स्थिता वृषाय माह विकल्पमि
 ति द्वाभ्यां चित्तौ भेदग्राहकमनोवृत्तौ ॥ अर्थरूपो विभ्रमो यस्मिन् ॥ वैकारिके अहंकारे अनुभूतं नंतरं महत्तत्त्वद्वारेणेत्यर्थः
 ४३ ॥ सत्यमेव पश्यतीति तथा ॥ ४४ ॥ मंददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु तत्त्वदृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु तत्त्वदृष्ट्या
 नाहं निंदेन च स्तौमि स्वभावविषमं जनं ॥ एतेषां श्रेयश्चाशुसेवतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४२ ॥ विकल्पं जुहुयाच्चि
 त्तौ तां मनस्यर्थं विभ्रमे ॥ मनोवैकारिके दुस्वातं मायायां जुहात्यनु ॥ ४३ ॥ आत्मा तु तोतां मायां जुहुयात्सत्यदृ
 कमुनिः ॥ ततो निरीहो विरमेत्स्वानुभूत्यात्मनि स्थितः ॥ ४४ ॥ स्वात्मवृत्तं मयेत्यंते सुगुप्तमपि वर्णितं ॥ व्यपेत
 लोकशास्त्राभ्यां भवान्दिभगवत्प्रियः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच ॥ धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः शुक्लासुरेश्वरः ॥ एजयित्वा
 ततः प्रीतश्चामंत्र्यप्रययौ गृहं ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ य
 धिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्थ एतां पदवीं विधिनानयचो जसा ॥ याति देवसु प्रेवहि माहृशा गृहमूढधीः ॥ १ ॥ नारद उवा
 च ॥ गृहस्थवस्थितो राजन क्रिया कुर्वन् गृहोचिताः ॥ वासुदेवाप्येषां साक्षादुसीत महासुनिः ॥ २ ॥ या २
 यतो भवान्भगवत्प्रियः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ चतुर्दशो गृहस्थस्य परमो धर्म ईर्यते ॥ देशकालादिभेदेन
 पुनः श्रेयो विशेषकृतं गृहस्थमुल्लंघ्य मोक्षं प्रति संतरंगत्वेन प्रथमं वनस्य यतिधर्मेषु अभिहितेषु ॥ तर्हि गृहस्थस्य
 मोक्षो न स्यादिति शंक्तिचित्तः पृच्छति गृहस्थ इति ॥ तस्य मोक्षधर्मानाह गृहस्थित्यादियावदध्यायसमाप्तिः साक्षा

वासुदेवाप्येषां यथाभवत्येवं कुर्वन्तु ग्रासीत ॥ २ ॥

भा० स०
६१

१६ न पुनरतिनिर्वो यज्ञार्थे कार्य इत्याह न हीति विप्रमुखे दूतैरन्नादिभिर्गृहीतया इज्येत तथा अग्निमुखतो हविषा इज्ये
त १७ ब्राह्मणेषु वेदेषु पंचयज्ञदेवतासु मर्त्यादिषु अन्येषां पितॄषु यस्यादिषु च तत्र जज्ञत र्यामिणं ब्राह्मणाननुम
त्यादियज्ञने ब्राह्मणयज्ञानंतरं अन्येषु यजस्व पाकंतरं ब्राह्मण आनने यस्य त १८ प्रोष्ठपदे भाद्रपदे १९ २० सु
यर्ह्यत्मानो धिकारद्याः सर्वाः सूर्यज्ञसंपदः वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिकं यजेत् १६ न ह्यग्निमुख
तोऽयं वै भगवान्सर्वयज्ञभुक् इज्येत हविषा राजन्यथा विप्रमुखे दूतैः १७ तस्माद्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादि
षु यथा हतः तैस्तेः कामैर्यजस्वैर्न तत्र जज्ञ ब्राह्मणाननु १८ कुर्यादपरपक्षीयं मासि प्रोष्ठपदे द्विजः १९ प्राद्वं
पित्रो र्यथा वित्तं तद्धनं च वित्तवान् १९ अयने विषुवे कुर्याद्यतिपाते दिनक्षये चंद्रादित्यो परागो
चंद्रादशी अवरोधुच २० तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्या मथ कर्तिके चतसृष्य एकासु हेमं तेशि
शिरे तथा २१ माघे च सितसप्तम्या मघा राका समागमे राका याचानुमत्या च मासर्क्षी लियुतान्यपि २२
कपक्षे वैशाख तृतीयायां अक्षय तृतीयायां मित्यर्थः हेमं तेशि शिरे च मार्गशीर्षे दिमास च तुष्टये पिशास्त्रिस्तोऽष्टका
स्तासु २३ संपूर्ण चंद्रा पौर्णमासी राका नून चंद्रा सेवानुमतिः तथा मासर्क्षी लित्तनासना मवृत्ति निमित्ता
निनक्षत्राणि युतानि यदास्युः तदा तदुक्तं त्रिकांशं पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा नाम्ना स पौषी मा
घाद्याश्चैव मेकादशा परदति २३ ॥

अतिक्रमेण पाद्यनभजेत् ॥ किंतु यावदेव प्रापितं तावदेव भजेत् ॥ १० ॥ स्नानम् अघाश्रुयतिताः ॥ अंतेवसायिनश्चाः
 जालादयः ॥ तानभियाप्य यथायथा ह कामान्संविभजेत् स्वभोग्यान्विभज्य दद्यात् ॥ यद्यप्येके व्ययात्मनो दारभार्या तस्या
 मतिथिषु श्रृषणनियुक्ताया स्वस्यपुत्रपुत्राहीयेत् ॥ यस्याच नृणां सत्त्वग्रहः ॥ समैवेयमित्याग्रहः ॥ तामेवमपि संविभजे
 त ॥ अथ यथादिषु श्रृषणनियुंजीतेत्यर्थः ॥ न त्वन्यथा मंतव्यं ॥ यथाहं संविभजेदित्युक्तत्वात् ॥ ११ ॥ एवं चेत्तेनेश्वरो वशीकृ
 त्रिवर्गनातिक्रमेण भजेत् गृहमेध्यपि ॥ यथादेशं यथाकालं यावद्देवोपपादितं ॥ १० ॥ आम्नाद्यांतेव प्रायश्चित्तम्
 कामान्संविभजेद्यथा ॥ अथैकमात्मनो दारान् नृणां सत्त्वग्रहो यतः ॥ ११ ॥ जह्याद्यदर्थे स्वप्राणान् हन्याद्वा
 पितरं गुरुं ॥ तस्यां सत्त्वस्त्रियां जह्यायस्तेन ह्यजितो जितः ॥ १२ ॥ किमिविदुमस्मनिष्टांतः केदंतुं च कलेवरं
 कतदीय रतिर्भाया कोयमात्मानमभ्युदितः ॥ १३ ॥ सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्दत्तिमात्मनः ॥ शेषैः सत्त्वत्प
 जन्प्राज्ञः पदवीं महतामीयात् ॥ १४ ॥ देवान् नृषीन् नृभूतानि पितृनात्मानमन्वहं ॥ स्वर्ग्यागतवित्तैर्नयजेत्
 तः स्यादित्याह ॥ यदर्थेयं निमित्तं ॥ अन्यैरजितोपीश्वरस्तेन जित एव ॥ १२ ॥ कथमेवं ॥ पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥
 तस्यां सत्त्वाभिमानो हातुं शक्यः ॥ तत्त्वविचारेणेत्याह ॥ किमिविदुमस्मसु निष्ठापय्य वसानमंतेयस्य ॥ तदीयादेहार्थारति
 र्यस्यासा ॥ स्वमहिम्ना ॥ नभोपि दद्यात्तीति तथा ॥ १३ ॥ किंच सिद्धैर्देवैस्तत्त्वैः ॥ यज्ञावशिष्टार्थैः ॥ पंचयज्ञशेषैरन्तादिभिः
 महतानि वृत्तानां ॥ १४ ॥ एतद्विवृण्वन्नाह ॥ देवादीन् पंचयज्ञदेवताः ॥ आत्मानं च ॥ एवं पृथक् पुरुषमंतर्यामिणमेव यजेत्

भा० सं०
६२

सीतायारामस्यवाश्रमंश्रुदियेषां हयोः पृथग्ग्रहणं वियोगकालाभिप्रायेण ॥ ३४ ॥ सर्वश्रिताश्रुस्थिरप्रतिमाश्रिताः
पूर्वतुशालग्रामशिलाचर्चनैर्उक्तद्वयपोनरुक्तम् ॥ ३५ ॥ अत्रएषुदेशेषुईहितः कृतः सहस्रगुणमधिकस्यफलस्य
उदयोयस्मात्सतथा ॥ ३६ ॥ हरिरेवपात्रनिरुक्तंनिर्णीतं ॥ ३७ ॥ तदेवाह देवेषुचरुषिषुच ॥ अहंस्वचतपोयोगादिसिद्धेषु ॥ ब्रह्मा
वारणसीमधुपुरीपंपाविंदुसरस्तथानारायणश्रमो नंदसीतारामाश्रमादयः ॥ ३८ ॥ सर्वकुलाचलाराजन्म
हेंद्रमलयादयः ॥ एतेपुरणतमादेशाहरेरर्चाश्रिताश्रुये ॥ ३९ ॥ एतान्देशानिषेवेतश्रेयस्कामोद्यमस्तथाशः ॥ ध
र्मोयत्रेहितपुंसांसहस्राधिफलोदयः ॥ ४० ॥ पात्रंत्वन्निरुक्तंवे कविभिः पात्रवित्तमैः ॥ हरिरेवैकउर्वीशयन्मयं
वैचराचरं ॥ ४१ ॥ दिवर्षहंतुवैसत्सुतत्रब्रह्मात्मजादिषु ॥ राजन्यदग्रपूजायामतः पात्रतयाच्युतः ॥ ४२ ॥ जीवराशि
भिरकीर्णंआंडकोशाधिपोमहान् ॥ तन्मूलत्वादच्युतेज्यासर्वजीवात्मतर्पणं ॥ ४३ ॥ पुराणनेनसृष्टानिनृति
र्थागृषिदेवताः ॥ शोतेजीवेनरूपेणपुरेषुपुरुषोह्यसौ ॥ ४४ ॥ तेष्टेषुभगवानुराजन्तारतम्येनवर्तते ॥ तस्मात्पात्रं
त्मजादिषुसनकादिष्वपि ॥ सत्सुतत्रत्वदीयेराजसूये ॥ यद्यस्मादच्युतएवपात्रतयासंम हिपुरुषोवावानात्मायथेयते ॥ ४५ ॥
तः ॥ ४६ ॥ समतत्वेहेतुमाह ॥ जीवराशिभिर्वाश्रोत्रमांडकोशाएवयोऽधियः सर्वजीवानामात्मनश्चतर्पणं ॥ ४७ ॥ एतदेवपुरुषनामनिरुक्त्वाइ
दयतिपुराणीति नृत्तय्येगदिरूपाणिशरीराणि तेष्टतर्पणमिरूपेणप्रत्यगंशेनचयतः शोते ॥ अतः पुरुषइतिप्रसिद्धः ॥ ४८ ॥ तारत
म्येनतियोगादिभ्यः पुरुषोयस्मादाधिकेनवर्ततेतस्मात्पुरुषः पात्रं ॥ तत्रापियावानात्माज्ञानाशः यथायथाईयते तपश्चा
दियोगतयत्रयत्रप्रतीयते ॥ तथा तथासोपात्रमित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेवाविस्तरात्मेत्यादिः ॥ ४९ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

६२

अनुराधाश्रवणउत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्तराभाद्रपदाद्वादश्यायदास्यात्॥आसुत्ररासुरकादशीवायदास्यात्
तदाचजन्मर्तुश्रीयोगयुक्तजन्मनक्षत्रस्यश्रवणस्यवायोगेनयुक्तदिनयदायोगग्रहसंबंधवाङ्मन्यार्थः॥२३॥नकेव
लश्राद्धस्यैवैतकालाः॥किंतुधर्ममात्रस्येत्याह॥तएतदितिद्वभ्यां॥तदेवआयुषःश्रमोघंसाफल्यमित्यर्थः॥२४॥२५॥

द्वादश्यामनुराधास्यात्श्रवणउत्तरास्त्रयः॥तिसृष्वेकादशीवासुजन्मर्तुश्रीयोगयुक्त॥२३॥तएतेश्रेयसः
कालानुरांशोयैविवर्द्धनाः॥कुर्यात्सर्वात्मनैतेषुश्रेयोमोघंतदायुषः॥२४॥एषुस्नानंजपोहोमोव्रतदेव
द्विजाचनं॥पितृदेवनभूतेभ्योयद्व्रतंतदनखरं॥२५॥संस्कारकालेजायायाश्रपत्यस्यात्मनस्तथा॥प्रेत
संस्थामृताहश्चकर्मण्यभ्युदयेनप॥२६॥अथदेशान्प्रवक्ष्यामिधर्मादिश्रेयश्चाहवान्॥सर्वेपुण्यतमोदे
शःसत्यात्रयत्रलभ्यते॥विंशंभगवतोयत्रसर्वमेतच्चराचरं॥२७॥यत्रहव्राह्मणकुलंतपोविद्यादयान्वितं॥
यत्रयत्रहरेरर्चीसदेशःश्रेयसांपदं॥२८॥यत्रगंगादयोनयःपुराणेषुचविश्रुताः॥सरांसिपुस्करादीनिहो
त्राण्यहीश्रितान्युतः॥२९॥कुरुक्षेत्रंगयेश्विरःप्रयागःपुलहाश्रमः॥नैमिषंफाल्गुनंसेतुःप्रभासोथकुशस्थली॥३०॥

संस्कारकाल इति जायायाः पुंसवनादि॥अपत्यस्य जातकर्मदि॥आत्मनोयज्ञदीक्षादि॥प्रेतसंस्थादहनादि॥मृताह
श्रसावत्सरिकंयदा॥अन्यस्मिन्नप्यभ्युदयार्थेकर्मलिश्रेयःकुर्यादित्यनुषंगः॥२६॥यत्रयस्मिन्सर्वमेतच्चराचरमस्ति
तस्यभगवतोविंशंरूपंसत्यात्रयत्रलभ्यते॥सर्वेपुण्यतमोदेशः॥२७॥अहंरुतमेराश्रितानि॥२८॥२९॥३०॥॥ ५५॥

भा० स०
६३

प४

६१

ननु विस्तारः कुतः प्राप्नोति निषिध्यते तत्राह स्वजनानां मर्पणात् ज्ञानमात्राचेति मंत्र्यते तत्पित्रादयः कथं वज्यो रत्येवं प्राप्तादि
स्तारादित्यर्थः ॥ ४ ॥ मुन्यन्नं आपणं व्रीणादि हरिदेवतं हरये निवेदितं सत् ॥ ५ ॥ पुरुषात्मकं ईश्वररूपं ॥ ६ ॥ ७ ॥ दंडस्य न्यासः
हिंसायास्त्यागोपः एतादृशो न्योनास्ति ॥ ८ ॥ अत एवोक्तमाधिकारिणो वाद्यानिकर्मणि त्यजंतीत्याह एक इति ॥ अनीहः
द्वौ देवौ पितृ कार्ये त्रीने के कमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धो पित्रादे कुर्यान्न विस्तारं ॥ ३ ॥ देशकोलोचितं श्रद्धाद्रव्य
पात्राहं एतच्च ॥ सम्यग्भवन्ति ते तानि विस्तारं स्वजनार्पणात् ॥ ४ ॥ देशकाले च संप्राप्ते मुन्यन्नं हरिदेवतं ॥ अथ यवि
धिवत्पात्रे न्यस्तकामधुगच्छय ॥ ५ ॥ देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ॥ अन्नं संविभज्य श्रेयस्सर्वं तत्पुरु
षात्मकं ॥ ६ ॥ नदद्यादमिषं श्राद्धे न वाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥ मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथानैः शुद्धिं सया ॥ ७ ॥ न नै
तादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छतां ॥ न्यासो दंडस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ ८ ॥ समं समं समं
ये के कर्म मयान्न यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः ॥ आत्मसंयमने नीह जुहति ज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥ द्रव्ययज्ञैर्यज्ञ
माणं दृष्ट्वा भूतानि विभ्यति ॥ एष मां करुणा हन्याद ततो ह्यसुखं प्रधुक् ॥ १० ॥
निष्कामाः ॥ ज्ञानदीपिते आत्मसुखेति मतिः ॥ आत्मसंयमने जुहति ॥ मनो नियम्य तदंतरायतया त्यजंतीत्यर्थः ॥ तद
त्ते सर्वं सत्सत्को प्रत्यक्षसुखं रिसं सुखं सत्तु निष्ठानियामकं ॥ संलक्ष्य संत्यजेत्कर्म त्यजन्ति घृह तो न्यथेति ॥ ११ ॥ मा
मा एष भूवे हन्यादिति कुतः अकुरुणः तत्कुतः असुखं प्राणतपकः ॥ तत्किं अतदज्ञः ॥ आत्मतत्त्वानभिज्ञः त

याचमुक्तिः ॥ तत्तं विदुष्य इमां जज्ञानां न्यधुक् आक
मत्तं रं वभूच ॥ नीहरेण प्रावृत्ता जलया ॥ आसुते पुत्रक
प्राशश्चरतीति ॥ १० ॥

तर्हि प्रतिमादौ हरेः पूजा किमिति कुर्वन्ति तत्राह इष्टेति मिथो वस्तुनमस्तन्नात्मा बुद्धिर्येषां भावं दृष्ट्वा क्रिया ये पूजा
यं ३४ हरिमुपासते उपासिता यच्च पुरुष द्वेषिणो मर्यादान भवति पुरुषेषु द्वेषं हित्वा रिता सापि मंदध करिणां पुरुष
प्रदा भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ पुरुषश्चेव जात्या तपश्चादिभिश्च पुनर्विशेषांतरमाह पुरुषो विधितो धत्ते तं सुपात्रं विदुः ॥ ४१ ॥
दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणामवज्ञानात्मतां नृप त्रेतादिषु हरेरर्ची क्रिया येः कविभिः कृता ॥ ३४ ॥ ततोर्चीयां हरिं केचित्तं
अक्षयसपर्यया ॥ उपास्यते उपास्यतां नार्थदा पुरुषद्विषां ॥ ४० ॥ पुरुषेषु पिरा नैद्रसु पात्रं ब्राह्मणविदुः ॥ तपसा विद्यु
या तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४१ ॥ न न स्य ब्राह्मणराजन्तस्मस्य जगदात्मनः ॥ पुनतः पादरजसां त्रिलोकी देवतं
महत् ॥ ४२ ॥ इति श्री महावत महापरायण सप्तमस्कंधे महाभारत निर्णये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ नारद उवाच ॥ कर्त्तुं नि
ष्ठाद्विजाः केचित्तपोनिष्ठान् पापरे ॥ स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचिद्भ्रान्तयोगिनः ॥ १ ॥ ज्ञाननिष्ठा यदेयानि कथान्या
नंतमिष्टता देवेन तदभावे स्यादितरेभ्यो यथा हतः ॥ २ ॥ एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रवयति न नृस्येति ॥ ४३ ॥ इति स
प्तमस्कंधोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ततः पंचदशे सर्ववर्णश्रमनिबंधनं ॥ सारतः संग्रहेण व्यवर्त्यते मोक्षलक्षणे ॥ सर्वेषामपि मो
क्षधर्माणां सारसंग्रहार्थमध्यायारंभः ॥ तत्र आह गतान् विशेषानाह कर्त्तुं निष्ठा इति स्वाध्यायादिषु परिष्ठिता इति श
षः ॥ १ ॥ कथानि पितृनुदिश्य देयानि ॥ देवैश्च हन्यान्पितृसं देयानि यथा हत इति सर्वत्र ज्ञानादितारतमेत ॥ २ ॥ ॥ ५५

भा० स०
६४

महपालः स्वातदाचरतीति ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुधातृषाचजनः कामस्यातंयाति ॥ अत्रोदकातिरिक्तकामांतराभावात् क्रो
धस्यचांतंयाति एतस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा तस्योदयान्निष्यते ॥ दिशोजित्वापि भुवो भुक्त्वापि लोभस्य नांतंया
तीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ इदानीं कामादिजयोपायानाह ॥ असंकल्पादिति चतुर्भिः जयेदिति ॥ यथापेक्षमनेति ॥ अर्थः
संतुष्टः केन वाराजनवर्तेतापिवारिणः ॥ औपस्थजैह्याकार्पण्याद्महपालायते जनः ॥ १८ ॥ असंतुष्ट
स्य विप्रस्यते जे विद्यातपो जसः ॥ स्ववंतीद्रियलौभ्येन ज्ञानं चेवावकीर्यते ॥ १९ ॥ कामस्यांतं वक्षुते
अथाक्रोधस्येतत्फलोदयात् ॥ जनोयाति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः ॥ २० ॥ पंडिता वहवो राजन्व
दुजाः संशयच्छिदः ॥ सदसस्पतयोप्येके असंतोषात्पतंत्यधः ॥ २१ ॥ असंतोषाज्जयेत्कामं क्रोधं कामवि
वर्जनात् ॥ अर्थानर्थे च यालोभभयं तत्वावमर्शनात् ॥ २२ ॥ आन्वीक्षिक्या शोकमोहोदंभं महदुपास
य ॥ योगांतरायान्मोहेन हिंसाकायाद्यनीहया ॥ २३ ॥ कृपया भूतजंदुःखं देवं जह्यात्समाधिना ॥ आत्मजं
नर्थदर्शनेन तत्वावमर्शनात् ॥ अद्वैतानुसंधानेन ॥ २४ ॥ आन्वीक्षिक्या आ
त्मानात्मविवेकेन ॥ महता सात्विकानां सेवया ॥ योगस्यादक्षिणासां प्रवृत्तस्य प्रसारितकरस्य च तेजस्तेजस्विनोऽर्कस्य
हीयेतेऽन्यस्य कातरायान् लोकवार्तादीन् ॥ २५ ॥ येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायेत ते चेव हि हिताचरणेन देवं देवोपसर्गानि
नितं वृथा मनः पीडादि तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ विमना विफलारंभः संसीदत्यनिमि ॥ तत्र इति ॥ आत्मजं देहजं योग

कृपया २

६४

काहो रस्मिना २४ ॥

प्रस्तुतमनुवर्णयति॥ तस्मादिति॥ ११॥ अधर्मवत् सात्त्वानिषिद्धवत्॥ १२॥ कममनादृत्य पंचापिवाचये॥ धर्मवाधः॥ ध
 र्मेच्छापियस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मवाधः॥ अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः॥ उपमेतिवाचये॥ उपधर्मस्त्विति शब्दस्य
 भिन्नभेदः॥ अन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् यथा दशवराभीजयेदित्युक्ते॥ दशभ्योऽवरान्निति॥ शब्दमिति पाठे धर्मश
 तस्माद्देवोपपन्नेन मुन्यन्तेनापि धर्मवित्॥ संतुष्टोऽहरहकुर्णानित्यनेमित्तिकाः क्रियाः॥ ११॥ विधर्मप
 रधर्मश्च आभास उपमा कृतः॥ अधर्मशाखापंचेमाधर्मतोऽधर्मवत्त्वजेत्॥ १२॥ धर्मवाधो विधर्मः
 स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः॥ उपधर्मस्तु पाषंडोदभोवाशुर्वभिच्छ्रुतः॥ १३॥ यस्त्विच्छ्रया कृतः पुंभिराभासो
 ह्याश्रमात्पृथक् स्वभावविहितो धर्मः कस्यनेष्टः प्रशस्तये॥ १४॥ धर्मार्थमपि नेहेतयार्थवाधनोधनं
 अनीहानीह मानस्य महाहेरिवृत्तिदा॥ १५॥ संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखं कुतस्तत्कामलो
 कलोभेन धाधयेह यादिशः॥ १६॥ सदा संतुष्टमनसः सर्वाशिवमयादिशः॥ शर्कराकंदकादिभ्यो यथोपानत्पदः शि
 वमात्रं विभक्तीति यथा॥ यथा गंधद्यादित्युक्ते मरिष्यं त्यागोदानं॥ १७॥ स्वधर्मोत्पन्नानां नरं धर्मभूयस्त्वार्थमपि
 परधर्मेनानुष्ठेयः॥ अनुपयोगादित्याह स्वभावविहित इति॥ १८॥ किंच॥ अधनोधर्मार्थे धनं नेहेतनापेक्षेत॥ धना
 र्थेन वा प्रियेतेति वा देवोपपन्नेनैव स्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात्॥ यत्रार्थमपि नेहेतयेतत्प्रपंचयति॥ अनीहेतिसाधेः

तस्य १२॥
 तस्य १३॥
 तस्य १४॥
 तस्य १५॥
 तस्य १६॥
 तस्य १७॥
 तस्य १८॥

भा० स०
६५

न

एवं योगं युंजतोऽपि यस्य कुटुंबादिसंयोगेन चित्तं विक्षिप्येत तस्य कृत्यमाह यश्चित्तेति वित्तस्य विजये यत्र युक्तः भित्तुः
स्वात्संन्येसेत तया च स्मृतिः दृढा हतस्य गार्हस्थे ध्यानभंगादिकारणे तत्तद्वित्ता गृहीस्पष्टं संन्यसेद्विचारयन्निति
भित्तया प्राप्तां मितमशमनं यस्य ३० ॥ अजुस्ममसंगं यस्य सः सुखं यथा भवत्येवमासीत् ३१ ॥ मित्युच्चारयन्निति शो
षः ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमनिशमभ्यसतस्तस्य यते श्रितं निर्वाणं शान्तियाति ३४ ॥ न च पुनर्विक्षिप्यते त्याह कामादिभिर
यश्चित्तं विजयेयतः स्यान्निःसंगो परिग्रहः ॥ एको विविक्तशरणो भित्तुर्भित्ता मितशानः ३० ॥ देशे सुचौ स
मे राजन् संस्थाप्या सममात्मनः स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीत् ज्वर्ग उमिति ३१ ॥ प्राणायामेन संरुंध्या
तुरकुंभं करं चकैः ॥ यावान्मनस्य जेत्तामास्वनासाग्रनिरीक्षणः ३२ ॥ यतो यतो निःसरति मनः काम
हतं भ्रमं ॥ ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुंध्या च्छनेर्वुधः ३३ ॥ एवमभ्यसत श्रितं कालेनाल्यीयसायनेः ॥
नीशतस्य निर्वाणं यात्यनिन्धनवक्रिवत् ३४ ॥ कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् ॥ चित्तं ब्रह्मसुख
स्पष्टं नैवोतिष्ठेत्तर्हि चित् ३५ ॥ यः प्रव्रज्य गृहात् पूर्वत्रिवर्गवपनात्पुनः यदि सेवेत तान् भित्तुः सर्ववां पत्र
स्तुभित्तं यच्चित्तं नोतिष्ठेत् ॥ यतः प्रशान्ता अखिलवृत्तयो यस्य कुतः ब्रह्मसुखेन स्पष्टं ३५ ॥ यस्तु प्रव्रज्य पः ३६ ॥
कृत्वापि भोगमभिलिप्सु स्यात् तं निंदति य इति त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः ॥ आसमंतादुप्यते यस्मिन् तस्मात् गृहात्
तान् धर्मादीन् वांता शीघ्रं हीतव्यं ॥ जीनिर्लज्जश्च सः ३६ ॥

६५

२५॥ ननु कथं गुरोर्भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात्तस्यापि मनुष्यात्वेन तदवस्थत्वात् तत्राह यस्मैति स त्र्योः सद्धीः स तु षडिति दु
 वेष्टिः न स्यात्तस्य प्रवणं कुजरस्तानवद्यर्थः ॥ २६॥ ननु गुरोः पितृपुत्रादयस्तनरसेव मन्यन्ते अत आह एष गुरुः साक्षाद्ग
 वानेवलोकस्य नरोऽसाविति बुद्धिर्भातिरित्यर्थः ॥ यद्वा न हितं पुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानेपि गुरुर्भगवान् भवेत्
 यथेष श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ २७॥ एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगं जित्वा नियतेंद्रियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत् अन्यथा तं प्रति स
 रजस्तमश्च सत्वेन सत्त्वं चोपशमेन च ॥ एतत्सर्वं गुणैर्भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥ २८॥ यस्य साक्षाद्गवति
 ज्ञानदीपप्रदे गुरोः स त्र्योः सद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुजरशौचवत् ॥ २९॥ एष वै भगवान् साक्षात्प्रधानपुरुषे म
 रः ॥ योगेश्वरैर्विभृग्यां किलोक्तो वै मन्यते नरः ॥ ३०॥ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वानियमचोदनाः ॥ तदेता यदि नो
 योगानावहेयुः श्रमावहाः ॥ ३१॥ यथावा त्रीदयो ह्यर्थयोगस्यार्थं न विभ्रति ॥ अनर्थो य भवेयुस्ते पूत्रमीष्टतथा
 वशास्त्रवैफल्यस्यादित्याह षड्वर्गेति ॥ सर्वा अपि नियमचोदनार्हं षड्वर्गादिविधयः ॥ षडिन्द्रियवर्गस्य सतः ॥ ३२॥
 यः संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन् नोयासां तदेकपरा इत्यर्थः ॥ न च तावतापि चरितार्थ इत्याह तदंतज्ञाः सत्योपियं दियोगा
 नधारणा ध्यान समाधी नो आवहेयुः न साधयेयुः ॥ केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः ॥ ३३॥ एतदेव सहृदंतेनाह यथावा
 त्रीदयः कृष्णादयः अर्थास्तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयंति ॥ प्रत्युत अनर्थो यसं सारा येव असतो वहिर्मुख

॥ ३३॥ एतदेव सहृदंतेनाह यथावा
 त्रीदयः कृष्णादयः अर्थास्तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयंति ॥ प्रत्युत अनर्थो यसं सारा येव असतो वहिर्मुख

भा० स०
६६

प्राणदयः पंचनागः कर्मश्रृङ्गकरो देवदत्तो धनं जयश्रोत्येवं दशविधं प्राणमहं अभिमानं साहंकारजीवं रथिनं च
४१ जीवं शरं परं व्रह्म तच्च यथा धनुषाशरोत्तये निपात्यते तथा प्राणवेन जीवो व्रह्मलिनिपात्यत इत्यर्थः ४२ रागा
दयो जेतव्याः शत्रवः ४३ तत्र जोभि निवेशः कचिदासु समाधे सत्त्वप्रकृतयोऽपि परोपकारादिवृत्तयः शत्रवः ४४
नृकायरूपं रथं आत्मवशः उपकल्पः इंद्रियादिपरोपकारो यस्मिन् तथा भूतं यावच्छत्रे तावदेव गरिष्ठो नागुरुणा चरत्वासे
अहं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रे अभिमानं रथिनं च जीवं ४५ धनुर्हितस्य प्रणवं पठंति शरं तु जीवं परमेव तत्सं
४६ रागो द्वेषादिलोभश्च शोकमोहो भयं मदः मनोवमानोऽस्या च माया हिंसा च मत्सरः ४७ रजः प्रमादः कु
निद्रा शत्रवस्त्वमादयः रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः कचिन् ४८ याव नृकायरथमात्मवशोपकल्पं
धत्ते गरिष्ठचरणं च नयानि शातं ज्ञानासिमच्युतवलोदधत्स्वशत्रुः स्वराज्यतुष्टं उपशातददं विजह्यात् ४९
नोचैत्प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिस्तानीत्वा त्वयं विषयदस्युषु निक्षिपंति ५० प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं
कर्म वैदिकं आवर्तते प्रवृत्तं तन्निवृत्तं नाश्रुते मृतं ५१ हिंसं दियमयं कां मग्निहोत्राद्यशान्तिकं द
शंश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ५२
वयानि शितं ज्ञानखड्गं विभ्रतश्च्युताश्रयः सन्निरस्तः प्रात्रु रूपं शातः स्वानंदेन तृष्टो भूत्वा देदं रथादिकं उपैक्षतेत्यर्थः ५३ अ
च्युताश्रयोभावे बाधकमाह नोचैदिति असंतो व हिंसाया रं द्रियवाजिनः सतश्च तैजस्यं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयाख्येषु चोपुदस्यु
षु निक्षिपंति हयैः सत्तेन च सह वर्तमानं तमो धेतमसावा प्रवृत्तं च विहितं शाप्रादिकोदिलः पुंसः क
थमेव मनर्थप्राप्तिः स्यादित्याशंक्य वेदोक्तं कर्म एव विध्यं दर्शयन् फलमेव दमाह प्रवृत्तं चेति दशभिः ५४ हिंसं सेनादिकर्म अशं

प
दशमेति प
विचरत्वा
मयागः ५८
सुतः सोमयागः ५८
सुतः पशुयागः सुतः सोमयागः ५८
सुतः पशुयागः सुतः सोमयागः ५८

नचेदमघटितं दृष्ट्वा दित्याह येः पूर्वस्वदेहः अनात्मादिरूपः स्मृतः चिंतितः तएव पुनरेनमात्मेति मत्वा स्ना
घयंति हि ॥ ३७ ॥ यतिमुपलक्षणीकृत्या न्योन्यपि स्वधर्मत्यागिनो निंदंति गृहस्थस्येति ह्यभ्या ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नन्वात्मतत्त्वज्ञस्य भि
क्षोरिंद्रियलोलोपि को दोषस्तत्राह ॥ आत्मानं चेत्परं ब्रह्म चेज्जानीयात् ॥ ज्ञानेन धुता निरस्ता आ प्राया वासना यस्य तस्य
ज्ञानिनो लोलोपमेव न संभवतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय
येः स्वदेहः स्मृतोऽनात्मा मर्त्यो विट्कुमिभस्मसात् ॥ तएनमात्मसात्कृत्वा स्ना घयंति ह्यसत्र माः ॥ ३९ ॥ गृह
स्थस्य क्रियात्यागो वृत्त्यागो वदोरपि ॥ नपस्विनोग्रामसेवाभिक्षोरिंद्रियलोलोप्यता ॥ ४० ॥ आश्रमापसदा
ह्येते खत्वाश्रमविडंबकाः ॥ देवमाया विमूढास्तानुपेक्षेता नुकंपया ॥ ४१ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञा
नधुताशयः ॥ किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुमाति लपटः ॥ ४० ॥ आहुः शरीरं रथमिंद्रियाणि हयानभीष्टून्
न इंद्रियेशं ॥ वमीलमात्राधिप एव स तं तत्तद्वहदंधुरमीश सृष्टम् ॥ ४० ॥
त्येन नरकपातापत्तेरप्रमत्तेन सदा तत्त्वज्ञाने पतितव्यमिति इममर्थं ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चेत्प्रा
दिश्रुत्युक्तरथरूपकद्वारेण ह ॥ आहुरिति षड्विः ॥ इंद्रियेशं मनोभीष्टून् रथमीनाहुः ॥ मात्राशब्दादीन् वत्मीनिगं
तव्यदेशानाहुः ॥ सत्तंचित्तं दृष्ट्वा तदेहव्यापिवंधुरं बंधनं चित्तं विना ह्यनिवृद्धमिव शरीरं भवति ॥ इश सृष्टमिति
बंधनकर्ता तुल्यो शयवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भा० स०
६७

ऊर्मादृशनादिसंकल्परूपे मनसि वैकारिकं विकारयुक्तं मनोवाचिविविधादितत्त्वाणां वाचा हि मनः कर्तृत्वादिवि का
राभजति वर्णानां समान्नाये समुदाये ॥ तद्विशेषताद्वाचः स्वरे अकारादिसंख्यात्मके ॥ ओंकारं विंदोतं च नादे प्राणसूत्रात्म
निमहति ब्रह्मणि ॥ ५३ ॥ अग्निरिति तत्तदभिमानिन्यो देवताः ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् ॥ दिवाहः प्राक् सस्यैवातः ॥ साकाशुक्त
पक्षस्यातः ॥ यद्वा प्राक्कारकेति पुराणांतरमतं ॥ उत्तरमयनस्वराद्वत् ॥ एवं ब्रह्मलोकगतस्य भोगावसाने मोक्षप्रका
रमाह ॥ विश्व इति विश्वस्य लोपाधिः तस्य लस्यैविलाप्य ॥ सत्त्वोपाधिस्तजसो भवति ॥ सत्त्वमचकारणविलाप्य कारणा
द्वंद्वियाणि मनस्यैवाचिवैकारिकं मनः ॥ वाचं वर्णसमान्नाये तमोंकारे स्वरे न्यसेत ॥ उंकारं विंदोतं नादे तंतं तु प्रा णे
महत्तमं ॥ ५४ ॥ अग्निः सूर्या दिवा प्राक् ॥ मुक्तो राको त्रस्वराद्विष्वक्तेजसः प्राज्ञस्तु यथात्मा समन्वयात्
५५ ॥ देवयानमिदं प्रादुर्भूत्वा भूत्वा तु पूर्वशः ॥ आत्मजोत्पपंशां तात्माद्यात्मस्थान निवर्तते ॥ ५५ ॥ य एते पितृ
देवानां मयने वेदनिर्मिते ॥ यास्वेण चक्षुषा वेजस्योऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥ आदावं ते जनानां सदहिरंतः परवरं ॥ अन्नं
जयवचो वाच्यं तमो ज्योतिश्च यत्स्वयम् ॥ ५७ ॥
पाधिः ॥ प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वत्र साक्षित्वेनान्वयात् ॥ साक्षिस्वरूपे विलाप्यतु यो भवति तेषां च वाचिचारिणां लये शुद्ध आ
त्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथेते भूत्वा भूत्वा निवर्तते ॥ तथान निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ वेदेन निर्मिते ते धूमसमिधसंभ
वातीत्यादिना ते अक्षिरभिसंभवंतीत्यादिना च ॥ निश्चयेन विविच्य जापिते इत्यर्थः ॥ जनस्योऽपि देहस्योऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥ तत्र
हेतुमाह ॥ आदाविति ॥ जनानां देहादीनां आदौ कारणत्वेन ॥ अत्यावधित्वेन यत्तत्र यावहिर्भोग्यं ॥ अतर्भोक्तुपरमवरं च उच्यते
चंतमोः प्रकाशः ॥ ज्योतिः प्रकाशः ॥ तत्सर्वं अयं ज्ञानी यत्स्वयमेव न तस्माद्यतिरिक्तं च वस्तु किंचिदस्ति ॥ येन मुह्येदित्यर्थः

५६
५७

कुतं वैश्वदेवं प्रदुतं वलिहरं एतत्सर्वमिष्टमुच्यते ॥ एतदेव यदि कामं अशान्तिदं च तर्हि प्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः ॥ आजीव्यप्रमा
वि॥ ४४ ॥ प्रवृत्तेन कर्मणा आरौह्यवरोहभ्यामावृत्तिप्रकारमाह ॥ द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेः स्तुतो विपाकः ॥ परिणामो देहं तत्तारं भक्तः ये
न संपरिष्वक्तो गच्छति ॥ य एव श्रुतावपशुर्वेनोक्त इति तु पंचम्यामादुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति ॥ पाठांतरे द्रव्यशब्देन त
जोमात्रशब्दोक्तो द्वितीयः ॥ उष्णविपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः ॥ तथा च श्रुतिः स इमास्ते जोमात्राः समभ्याददानीं हृद
यमेवानुचक्रामतीति ॥ तथा तस्य हेतस्य हृदयस्याग्रप्रद्योतते नैव आत्मानिः कामतीति धूमादिशब्देन तदभिमानि

एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं कुतं प्रदुतं मेव च ॥ पूर्वसुरालयारामकृपाजीवादित्तत्त्वं ॥ ४५ ॥ द्रव्यसूक्ष्मविपाक
श्रुधूमोरात्रिरपक्षयः ॥ अयनंदक्षिणं सोमो दर्शदोषधिवीरुधः ॥ अन्नं रेत इति स्मेशपितृयानं पुन
र्भवः ॥ ४६ ॥ एकैकश्येनानुपूर्वभूत्वा भूत्वे ह जायते ॥ निषेकादिश्मशानांतैः संस्कारैः संस्कृतो विजः ॥ ४७ ॥

इन्द्रियेषु क्रियायज्ञाज्ञानदीपेषु तदुक्तिः ॥ ४८ ॥
देवताः तत्रापक्षयः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः ॥ तत्र भुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह ॥ दर्श इति विपरीतत्वं त
स्या विशिष्टभोगक्षयत्रोकाग्निना देहलयेन दर्शनमुच्यते ॥ एतदुक्तं भवति भूतसूक्ष्मयुक्तो धूमाद्यातिवोहि
कदेवताभिः सोमलोकं प्रापितस्तद्भोगावसाने विलीने देहो वृष्टिद्वारेणोषधीवीरुधादिसस्यापत्तिक्रमेण जायते ॥ एवं
पुनर्भवहेतुः पितृयानं प्रवृत्तकर्ममार्ग इति ॥ स्मेशहेतुपत्तेः ॥ ४९ ॥ पुनर्भवमेवोह ॥ एकैकश्येन प्रत्येककर्मण भूत्वा
तत्सन्निध्य प्राप्य धूमो जायते ॥ तत्राधिकारिणमाह निषेकादीति ॥ अन्यस्त्विष्टादिकार्येणैव जन्तुनैव भूत इत्यर्थः ॥ ५० ॥
निषेककर्मनिष्ठस्योपासनाविशेषमुपदिशन्निर्वहदिमार्गेण प्राप्तिमाह ॥ इन्द्रियाधित्यादिना यद्वा ॥ इव यज्ञेषु ॥ हिसा

शब्दोक्तं निवृत्तं कर्मवदं यो नानाह ॥ तानेन नृप्यंते
इति तस्यात्तु ॥ इन्द्रियाधित्यादिना ॥ भेदियत्तवना
नेताभावयतीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ ५२ ॥

ननु तर्हि कथं पृथगर्थे तस्यापि प्रतीयते तत्राह **आवाधितस्तर्कविरोधेन सवतो वाधितोपि आभासः प्रतिविंबादिवस्तुत्या**
यथा स्मृतः तद्वद्वैन्द्रियकसर्वमर्थत्वेन विकल्पितं ननु परमार्थतः दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥ तदेवाह क्षित्यादीनां पंचभूतानां छा
या ऐक्यबुद्ध्या त्वनं रूपदेहादिसंयातारं मपरिणामानां मध्ये कतमापि न भवति **नतो वनेषां संघातः वृक्षाणां मिव**
च त एकदेशकषेये सर्वकषणानुपपत्तेः न च कस्मिन् रूढे तत्राकृष्टे सर्ववनामा कृष्यते न च विकारा आरब्धोऽवयवी
अपिशब्दान्तरपरिणामोपिकृतः संस्वावयवेभ्यो वापरिणामतेभ्यो वा पृथक् तदन्वितावानतावदत्यंतं पृथक् कृतथा अत्र
आवाधितोपि द्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः दुर्घटत्वाद्वैन्द्रियकतद्वदर्थविकल्पितं ॥ ५९ ॥ क्षित्यादीनां मि
हार्थानां छाया न कतमापि हि **न संघाते विकारोपि न पृथक् नान्वितो मृषा ॥ ६० ॥** धातवो वयवित्वाच्च त
न्मात्रावयवैर्विना **न सूर्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोऽततः ॥ ६० ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥**
तीतेः **न चान्वितः स किंप्रत्यवयवं सर्वोपि अन्वेति ॥ अंशेन वा अर्थे अंगुलिमात्रेपि देहबुद्धिं स्यात् ॥ द्वितीये तस्या**
प्यंशंगिकारे सत्यनवस्था स्यात् ॥ अतो मृषेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्ता तद्वत्तुना क्षित्यादीनां मपि मिथ्या
त्वमाह **धारयतीति धातवो महाभूतानि ॥ तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः ॥ अवयवित्वात् तेषां मपि तर्ह्यवयवः सत्य**
इति चेत् तत्राह ॥ उक्तप्रकारेण वयविन्यसति ॥ अवयवोऽत्यंततोऽसन्नेव स्यात् ॥ अत्र विप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना
तत्सद्भावे प्रमाणभावादित्यर्थः ॥ तदुक्तं पंचमस्कंधे ॥ एवं निरुक्तं क्षितिशब्देन मित्यादि ॥ ६१ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

भा०स०
६५

श्रीकृष्णसेवामहतामवश्याभश्यति॥तत्कृपयाचसिद्धतीतिदर्शयन्सर्ववृत्तांतमाह॥अहमितिसाधैःपंचभिः

अहंपुराभवंकश्चिद्वर्धुपवर्द्धणः॥नाम्नातीतेमहाकल्येगंधर्वाणांसुसंमतः॥६५॥रूपपेशल
माधुर्यसौगंधप्रियदर्शनः॥स्त्रीणांप्रियतमोतित्यंमतस्तुपुरुलंपरः॥७०॥एकदादेवसत्रेतुगं
धर्वाप्सरसांगणाः॥उपहृताविश्वसुमिहृदिगाथोपगायने॥७१॥अहंचगायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिःप
रिवतोगतः॥ज्ञात्वाविश्वसृजस्तमेहेतुर्नत्रोपरोजसा॥७२॥याहित्वंमूद्रतामाप्सुनष्टःश्रीःकृतहे
लनः॥तावदास्यामहेजज्ञेनत्रापिब्रह्मवादिनां॥मुश्रूषयानुषंगेणप्राप्तिहंवपुत्रतां॥७३॥धर्मस्तेगृह
मेधीयोवर्णितःपापनाशनः॥गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामियात्॥७४॥

नाम्नाउपवर्द्धणः॥६५॥पेशलंसौकुमार्यं॥रूपादिभिःप्रियदर्शनंयस्य॥७०॥७१॥तदाकानंविद्वान्उन्मतःसनगायने
गतः॥७२॥७३॥७४॥॥

६५

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थं प्रकामश्च तयोः देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तुं च परमात्मत्वेनाभेदालोचनेना
र्थकामयोर्देकदर्शनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ उक्तानां प्रमथमानं संहिष्याह ॥ यदिति ॥ यद्व्यं येनोपायेन यतः सकाशात् ॥ ६६ ॥ प्र
सुतमुपसंहरति ॥ एतैरिति ॥ अस्य श्रीकृष्णगतिं तद्भक्तभाक् तस्य भक्तः ॥ ६७ ॥ एतच्च सर्वसाधारणमुक्तं ॥ भक्तस्य तु भक्ति

आत्मजाया सुतादीनां मन्येषां सर्वदेहिनां ॥ यत्स्वार्थकामयोरेकंद्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५ ॥ यद्यस्य चा
निषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ॥ स तेने हेतुकाया लिनरो नान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्त
मानः स्वकर्मभिः ॥ ग्रहेष्वस्य गतिं यायाद्राजं सद्रक्तिभाक् नरः ॥ ६७ ॥ यथा हि यं नृपदेव दुत्पजादाप
रुणादुत्तरतात्मनः प्रभोः ॥ यत्पादयं केरुहसेवया भवानहर्षी निजितदिग्गजः क्रमात् ॥ ६८ ॥

रेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति ॥ पांडवानेव लक्ष्मीकृत्याह ॥ यथाहीति ॥ हेतुपदेव ॥ नृपदेवैर्दुस्य जादिति वा ॥ आ
त्मनः श्रीकृष्णादेव प्रभोर्हेतोः ॥ अडभावश्चार्थः ॥ उक्तेष्वेणातरतेत्यर्थः ॥ यथा यथावत् तमेव भजतेति शेषः
यद्वा ॥ यथाप्राप रुणादुत्तीर्णत्वं यथाचक्रत् न अहर्षीत् ॥ तथा श्रीकृष्णादेव तारकात्संसारदस्युत्तरमि
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत्तुक्तार्थ एवेति हर्षण पुनः पूर्व श्लोकानेव पठति यूयमि ७५ शेषं स्पष्टं ॥ ८० ॥ इति सप्तमे भावार्थ दीपिकायां

ययं न लोके वत भूषि भागलोकं पुनानामुनयो गभियं ॥ ये षां गृहानावसतीति साक्षाद्दृष्टं परं ब्रह्म
 नुष्यलिंगं ॥ ७५ ॥ स वा अयं ब्रह्म महद्भिर्गुणैः कैवल्यनिर्वाण सुखानुभूतिः ॥ प्रियः सुहृदः खलु मातुले
 य आत्मा हर्षणो विधिकुसुम्भ ॥ ७६ ॥ न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादि भीरुपधिया वस्तुतयोपवर्तितं ॥ मोनेन
 भक्त्योपशमेन रजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ॥ ७७ ॥ श्रीशु क उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं निश
 म्य भरतर्षभ ॥ पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ॥ ७८ ॥ कृष्णपार्थानुपासंश्च पूजितः प्रययौ
 मुनिः ॥ श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ॥ ७९ ॥ इति दाक्षायणीनां ते पृथग्वंशः प्रकीर्तिताः ॥ देवा
 सुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ॥ ८० ॥ इति श्रीमद्भागते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वेद्यां सिकं
 सप्तमस्कंधे प्रह्लादानुचरिते मुहिरनारदसंवादे सदारवर्णने नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॐ ॥

पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ इति श्रीश्रीधरचित्तायां भावार्थ दीपिकायां समाप्तेयं ॥ शुभमस्तु ॥ १६ ॥ ॐ ॥ रामराम ॥